85.314я73
Р17

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
ЖУМҲУРИЯТ МЕТОДИКА ХОНАСИ

ИСҲОК РАЖАБОВ

МАҚОМ АСОСЛАРИ

(Урта ва олий ўқув юртлари учун методик қўлланма

я73
7

ТОШКЕНТ — 1992

85.314а73
Р17

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
ЖУМҲУРИЯТ МЕТОДИКА ХОНАСИ.

ИСҲОҚ РАЖАБОВ

МАҚОМ АСОСЛАРИ.

/Ўрта ва олий ўқув юртлари учун методик қўлланма/.

ТОШКЕНТ 1992 йил.

рег 91-92

Маъсул муҳаррир:-

Тошкент давлат консерваториясининг доценти, санъатшунослик номзоди Равшан Юнусов.

Нашрга тайёрловчи ва мусиқа муҳаррири:-

Ўзбекистон маданият вазирлиги Жумҳурият методика хонаси методисти Ботир Матёқубов.

Нашр учун маъсул:-

Ўзбекистон маданият вазирлиги Жумҳурият методика хонаси катта методисти Зоида Толипова.

БИБЛИОТЕКА ТГПИ ИМ. НИЗАМИ
У-4807

С Ў З Б О Ш И .

Ўзбек халқининг бой, ўзига хос, кўпқатлам ва серуслуб мусиқа меросини тўплаш, ҳужжатлаштириш, унинг илмий-назарий асосларини ўрганиш ҳамда амалий, ижодий ўзлаштириш борасида ўтган ярим асрдан зиёдроқ вақт мобайнида улкан ютуқлар қўлга киритилди. Кейинги йилларда ўлкамизда бу ишларни изчил давом эттириш билан бир қаторда ёш авлодни бу жабҳалардан мунтазам равишда воқиф қилиб бориш, тингловчиларнинг талаб ва эҳтиёжини янада тўлароқ қондиришга қаратилган маъсул вазифалар кўндаланг бўлиб турибди. Бу ўринда аввало маданият ва санъат ўқув юртларида жаҳон халқлари мусиқа санъатининг адабиёти ва тарихини пухта ўргатиш, айниқса ўзбек миллий ва маҳаллий бадиий анъаналарни муфассал ўзлаштириш, мусиқий-назарий қонуниятларни чуқурроқ идрок этдириш каби муҳим масалалар ҳамон долзарб аҳамият касб этмоқда.

Кўзланган мақсадларга эришмоқ учун бир қанча янги тадбирчораларни амалга ошириш лозимдир. Бинобарин, ўзбек халқи мусиқа меросининг турли қатламларига - росмана халқ мусиқаси, достончилик, мақомчилик, ўтмиш ва замонавий бастакорлик ижодиётига бағишланган махсус ўқув фанларни жорий этиш, ўз навбатида уларни янгиланган ўқув дастурлари, қўлланмалар, дарсликлар билан таъминлаб бориш - шулар жумласидандир.

Тақдим этилаётган ўқув қўлланманинг муаллифи - Ўзбекистон мусиқа маданиятининг атоқли арбобларидан бири, йирик олим, моҳир созанда, жонкуяр устоз, санъатшунослик доктори Исҳоқ Ражабов /1927 - 1982/ асосан ўрта асрлар Шарқ мусиқий-назарий мероси, шунингдек ўзбек халқ мусиқаси, айниқса мақом ижодиётининг энг обрўли билимдони сифатида тан олинган. Унинг IX - XVIII асрларда битилган ўнлаб мусиқа рисолалари юзасидан олиб борган кенг қўламли тадқиқотлари, 1963 йилда чоп этилган "Мақомлар масаласига доир" номли китоби ҳамда 1971 йилда ёқланган "Мақомлар" мавзуидаги докторлик диссертацияси ушбу ўта мураккаб соҳаларнинг ёритилиш ишига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Натижада бир қанча илгари мавҳум ва муаммоли бўлган масалалар ўз ечимини топиб, мақомотнинг узун тарихи ва талайгина қонун-қоидалари ойдинлашди. Бу тадқиқотлар туфайли мақомшунослик фани қаддини ростлади, кейинги изланишларга ҳам барқарор замин яратилди.

Илк бор нашр эттирилаётган ўстоз Исҳоқ Ражабов қаламига мансуб "Мақом асослари" илмий-ўқув рисоласи 70 чи йилларнинг

ўрталарида ёзилган. Ўша кезлари муаллиф Тошкент давлат консерваториясининг Шарқ мусиқаси кафедрасида профессор лавозимида муаллимлик қилиб, бўлажак созанда ва хонандаларга "Мақом асослари" фанидан сабоқ берарди. У талабалар ва ёш муаллимларнинг махсус ўқув адабиётга бўлган эҳтиёжини қисман қондириш мақсадида ушбу қўлёзмани тез орада лекциябоп қилиб тайёрлаб берган. Унинг матни билимгоҳнинг ўзида фойдаланиш учун 1978 йилда саноқли нусхада кўпайтирилди, бироқ, афсуски, расмий нашр эттириш масаласи очиқлигича қолди ....

"Мақом асослари" Исҳоқ Ражабовнинг сўнги илмий ишларидан бўлиб, ниҳоятда муҳим ва зарур вазифани амалга оширишга қаратилгандир. Унда кўҳна ва ҳамиша навқирон мақом санъатига доир қисқача тарихий маълумотлар берилиб, асосий ўрин мақом турларини шарҳлашга, Шашмақом, Хоразм мақомлари ва Тошкент - Фарғона мақом йўлларининг мусиқий таҳлилига ажратилган. Ушбу ўқув қўлланманинг беқиёс қиймати шундаки, мусиқашуносликда биринчи бор Шашмақом мажмуасига кирган Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сагоҳ ва Ироқ мақомлари таркибидаги деярли барча чолғу ва ашула асарлари туркумли ҳолда ҳамда жонли ижро билан узвий боғлиқ даражада батафсил мусиқий таҳлил этилган.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш жойиздирки, мазкур қўлланмада ёритилган мавзуларни муаллифнинг "Мақомлар масаласига доир", Юнус Ражабийнинг олти жилдлик "Шашмақом", Матниёз Юсуповнинг уч жилдлик "Хоразм мақомлари" нота ёзуви нашрларига мурожаат қилмасдан ҳамда "Шашмақом" номли пластинка ёзувлари тўпламидан фойдаланмасдан туриб ўзлаштириб олиш қийин. Жумладан, Шарқ халқлари мақомчилигининг келиб чиқиши,"12 Мақом" мажмуаси, мақомларнинг лад уюшмалари, авж ва намуд масаласи, қолаверса мақомларнинг чолғу ва ашула ижрочилигига тегишли қатор-қатор мавзулар муаллиф тамонидан атайлаб қисқартирилиб берилган ва мавжуд адабиётга қаралсин деб уқтирилган.

И.Ражабов ўқувчига тушунарли бўлиши учун махсус атамаларнинг барчасини тор луғавий маъноларидан тортиб шеърият ва мусиқадаги тушунча доирасигача аниқ тасвирларини келтирган.

Асар жиддий илмий-мусиқавий мавзу ва масалаларни ёритишга бағишланган бўлса - да, у содда ва равон тилда баён этилиши билан ўқувчига қулайлик туғдиради.

Турли ихтисосларни эгаллаётган мусиқачиларга, қолаверса жами мусиқа ихлосмандларига мақом хусусида билим, тушунча, дид ва савияни ўстиришга, мақом санъати соҳасида чинакам саводхон

бўлиб етишишга устознинг "Мақом асослари" рисоласи яқиндан кўмак берувчи қўлланма бўлиб хизмат қилади деган умиддамиз.

Равшан Юнусов

санъатшунослик номзоди.

Мақом санъати кўпчилик Шарқ халқлари мусиқа меросида мавжуд бўлиб, миллий мусиқанинг асосини ташкил этади. Мақомлар назарий ва амалий асосларга эга, зеро мазкур халқлар мусиқасининг устозона услубидаги намунасидир. Мақомлар, хусусан ўзбек ва тожик халқларининг бадиий мулки бўлмиш бизгача етиб келган Шашмақом кўп асрлар давомида бу соҳада олиб борган ижодий изланишлари самарасидир. Устоз созанда ва хонандалар кейинги авлодларига кўз қорачиғидай асраб бизгача етказиб келган мақом асарлари ҳозирги кунда нафосат дунёсидаги энг зўр, беқиёс қимматга эга бўлган мусиқа санъатимиз бойликлари сифатида чинаккам халқ мулкига айланди.

Мақомлар маълум тартибда яратилган туркумли мусиқий мажмуа бўлиб, бастакорлик ижодиётининг ўзига хос сайқал берилган туридир.Мақомлар кенг маънода халқ мусиқаси қомусидир. Чунки уларда хусусан Шашмақомда ўзбек ва тожик халқлари мусиқасига хос вазн хусусиятлари, садо - оҳанглар, доира усуллари, шеърият билан халқ ашула йўлларининг боғланиш қоидаларига асосланган қатор жабҳалар ўз тўлақонли ифодасини топган. Шу сабабли, ҳозирда мақом масалаларини ўрганишга,мақом ижрочилигидаги услубларни аниқлаш ва ўзлаштириш ишига жиддий аҳамият берилмоқда.

Мақом нима? Мақом арабча "жой", ўрин, макон", мусиқа тушунчасида эса чолғу асбобларида товуш ҳосил этиладиган жой, яъни аслида парда маъносини билдиради. Мақом муайян пардадан бошланадиган лад - тоналликни,ҳамда уларга мос келадиган куй ва ашулалар мажмуасини ҳам ифодалайди. " Ғиёсул - луғат " қомусининг муаллифи Ғиёсуддин ўтмиш олимларининг мулоҳазаларига таяниб, мақом иборасини қуйидагича таърифлайди: " Мақом - пардаи сурудро гўянд " -"Мақом деб куй ва ашулалар пардасига айтилади". Бу ерда куй ва ашулалар бошланадиган парда ҳамда улар ҳаракат этадиган лад товушқаторлари ҳисобга олинган албатта.

Мақомлар куйларнинг лад ҳамда тоналлик тушунчалари билан боғлиқ экан, уларнинг юзага келиш тарихи жуда қадим замонларга, мазкур касб эгалари тамонидан яратилган мусиқа асарлари пайдо бўлган даврларга бориб тақалади. Мақомлар ҳар бир халқнинг ўзига хос мусиқа бойликлари заминида, атоқли созанда, хонанда ва бастакорлар ижодиёти туфайли узоқ тарихий - маданий тараққиёт жараёнида юзага келган. Лекин, мақом атамаси Шарқ халқлари мусиқасида, тахминан IX асрлардан бошлаб қўлланила бошлаган. Чунки, VIII - X асрларда юнон олимлари, аниқса Уқлидис/ Евклид/

Арасту /Аристотель/ каби олимларнинг мусиқа назариясига бағишланган асарлари араб тилига таржима қилиниб, уларга шарҳлар ёзила бошланди. Мақомларнинг назарий масалалари қайта ишлаб чиқилди. Бундан араб ва бошқа Шарқ халқларида IX асргача мусиқа назарияси бўлмаган - деган хулоса чиқариш ярамайди. Яҳё бин Али Аҳё бин Аби Мансур /вафоти 912/нинг, мусиқага доир асарида араб ва бошқа мусулмон Шарқи халқларида юнон мусиқа назарияси таъсир кўрсатмасдан анча бурун, ерли халқларнинг ўз мусиқа назарияси мавжуд бўлгани ҳақида гапирилади. Лекин, Беруниийнинг ёзишича, бошқа халқларда бўлгани каби, Ўрта Осиё халқларининг қадимий ёзма ёдгорликлари араб истилоси даврида, босқинчилар тамонидан ёқиб, йўқотилиб юборилган эди. Шу сабабли, бевосита мусиқага доир маданий ёдгорликларимиз ҳам бизгача етиб келмаган.

Мусиқага доир эски манбалардан маълумки, мақомларнинг тарихий - назарий ва амалий тамонлари бор. Уларнинг назарий масалалари IX - XУ асрларда яшаб ижод этган ал - Киндий, ал - Фаробий, ал - Хоразмий, Ибн - Сино, ал - Урмавий, аш-Шерозий, ал - Мароғий, жомий ва ал - Хусайний каби буюк олимларнинг рисолаларида чуқур илмий асосда шарҳлаб берилган. Шуни қайд этиш лозимки, мусиқа назарияси ҳамма Шарқ халқларида баъзи тафовутларни ҳисобга олмаганда деярли бир хил мазмунда бўлган. Ҳатто мақомлар, шўъбалар номи ҳам ўхшаш эди. Лекин, уларнинг мусиқий мазмуни ҳар бир халқнинг ўзига хос бўлиб, бир - биридан тўдан ўарқ этган.[I]

Утмишдаги мусиқий назарий рисолаларда Ўн икки мақом /Дувоздаҳ мақом/ мажмуаси ва унга кирган 24 шўъба ва олти овоза ҳақида мулоҳаза юритилади. Ҳозирда баъзи олимлар ўртасида мунозарага сабаб бўлиб келган бир қанча масалалар бор. Масалан: Ўн икки мақом Ўрта Осиёда жорий бўлганми? Ёки унинг куй ва алула йўллари бу ерда ижро этилганми? Ўн икки мақомнинг Шашмақомга қандаи алоқаси бор?. . . ва ҳоказо.

Маълумки, Темур давридан бошлаб, то XVIII асргача яратилган мусиқа рисолаларида, адабий, тарихий ва бадиий манбаларда мақомлар устида ижодий иш олиб борган созанда - бастакорлар, улар яратган куй ва ашулалар номлари келтирилади, уларнинг қайси мақомга тегишли экани, доира усуллари ҳақида гапирилади. Мусиқа рисолаларида келтирилган ўн икки мақомларнинг пардалари,

---

I. Мақомларнинг ўтмиш мусиқа назарияси ҳақида қаралсин: Абдураҳман Джами, "Трактат о Музике" Тошкент 1960; Исҳоқ Ражабов "Мақомлар масаласига доир" Тошкент 1963.

олти мақомдаги шаклига деярли мос келади ёки улар жуда яқиндир.

ХУI - ХУII аср олимларидан Нажмиддин Кавкабий ва Дарвиш - Али Чангий каби олимларнинг рисолаларида Бухоро хонлиги даврида жорий этилган Ўн икки мақом ва улар асосида куй ашулалар бастаалаган санъаткорлар ҳақида гапирилади. Демак, бундан Ўн икки мақом Ўрта Осиёда ХУII асрда ҳам қўлланилган, - деган фикирга келиш мумкин. Биз бир неча далилларга суяниб Шашмақом тахминан ХУIII аср ўрталарида, ўзидан олдинги мақом ижодиёти анъаналари асосида узил - кесил шаклланганини исботлашга уриндик. Мақомларнинг дастлабки намуналари Шарқда ҳозиргидек нота ёзувлари бўлмагани учун бизгача етиб келмаган. Шунинг учун, уларни эндиликда Шашмақом мусиқаси асосида тасаввур этишимиз мумкин.

Ўн икки мақомнинг Шашмақомга муносабати масаласига келсак, улардаги мақом ва шўъбалар номи кўпинча бир хил. Бу эса Ўн икки мақомдаги айрим мақом ва шўъбалар олти мақомга бирлаштирилиб, яхлит туркум ҳолига келтирилганидан дарак беради. Шашмақом таркибида Ўн икки мақомдаги номлар учрашини ҳисобга олиб, бу ерда Ўн икки мақом ва уларнинг шўъбаларини санаб ўтамиз. Ўн икки мақом мажмуасига қуйидаги мақомлар, уларнинг маълум кўринишлари - овоза ва шўъбалар киради: Ушшоқ, Наво, Буслиқ, Рост, Ҳусайний, Ҳижозий, Роҳавий, Зангула, Ироқ, Исфаҳон, Зирафканд, Бузрук.

Овозлар: Наврўз, Салмак, Гардрнийа, Гавашт, Мойа, Шаҳноз.

Ўн икки мақомнинг шўъбалари қуйидагича аталади: Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ, Ашийран, Баётий, Наврўзи Араб, Наврўзи Хоро, Наврўзи Баётий, Ҳисор, Нуҳуфт, Уззол, Авж, Найриз, Мубаркаъ, Ракб, Наврўзи Сабо, Ҳумоюн, Зовулий, Исфаҳонак ва Рўйи Ироқ, Бастаи Нигор, Ниҳованд, Жавзий, Мухайяр,.

Ш А Ш М А Қ О М .

Шашмақом шакли бастакорлик санъатининг маҳсулидир. Бастакорлик анъаналари ҳам жуда қадимдан бошлаб давом этиб келмоқда. Темурийлар, айниқса Навоий даврида, кейинчалик ХУI - ХУII асрларда бастакорлик санъати юксак даражада бўлганлиги қўлёзма манъбалардан маълум.

Бастакор сўзи тожикча бўлиб, боғловчи, басталовчи маъносини англатади. Ўтмишда бастакорларнинг фаолияти турлича бўлган. Дастлаб улар мақомлар ва халқ мусиқа асарлари асосида бетакрор куй ва ашулалар яратганлар. Яна, бастакорлар мақом пардалари негизида янги - янги куллар, яратганлар, тайёр куйга янги пардалар киритиб, ёки уни бошқа доира усулига тушириб, козибали

ва мукаммал асарларни юзага келтирганлар. Винобарин, шеър матнларининг ашулага шаклан ҳамда мазмунан мослаб туширилишига ҳам алоҳида аҳамият берганлар. Шашмақомдаги туркумларнинг юзага келишида бастакорлардаги бундай тажриба алоҳида аҳамият касб этади. Баъзан шўъбалар, масалан, Бузрук мақомидаги Талқини Уззол, Насри Уззол ва Уфари Уззол қисми оҳангдош ашулалар бўлиб, фақат доира усули ва шеър ўлчовидангина фарқ этади. Шашмақом туркумлари кўпинча ашулаларнинг янгидан - янги вариантларини яратиш билан такомиллаштирилади.

Шундай қилиб, Шашмақом ўтмишдаги бастакорлик анъаналарининг маҳсули сифатида, мақомчиликдаги бой тажрибага асосланган ҳолда юзага келди. Кейинги икки асрдан кўпроқ,ўтган давр ичида, бир созанда - хонандадан иккинчисига оғзаки тарзда ўтиб келиши жараёнида Шашмақом тобора жуда катта ўзгаришларга учради ва бизгача етиб келди. Бу нарса XIX асрда тузилган ва мақомларга аитилган шеър тўпламларидаги мақом ва шўъбалар номини, шеър ўлчовларини, ҳозирги мақом қисимлари билан солиштирилса, яққол сезилади.

Шашмақом ўзбек халқи мусиқа меросида жуда катта ўрин тутади. Шашмақом йўлларида миллий ва маҳаллий мусиқанинг ооҳ оҳанглари,вазн мусуслия.лари, доира усуллари ва ашулалар шеъ-рларини мослаб тузиш билиш қоидаларига боғлиқ қатор томонлар мужассамланган.

Халқ мусиқа асарларининг қайси бирини олиб қараманг, ular-у ёки бу мақом ёки унинг шўъба пардаси, куй тузилиши, доира усулига жуда ўхшашлигини билиб олиш мумкин. Кейинги кузатишлар Шашмақом, халқ мусиқа меросининг асосини ташкил этади дейишга имкон беради. У 250 га яқин чолғу ва ашула йўлларини ўз ичига олади. Улар асосида яратилган юзлаб халқ куй ва ашула намуналари, сурнай йўллари ҳисобга олинса, мақомларнинг халқ мусиқасида тутган мавқеи нақадар баланд эканини яна бир бор билиб олиш мумкин.

Шашмақомга кирган олтита мақомнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтишдан аввал мақомларнинг тузилиш қоидалари ҳақида умумий тарзда тушунча берамиз.

Шашмақом тожикча олти мақом демакдир. Шашмақом таркибидаги Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, ва Ироқ мақомларининг ҳар бири йирик шаклдаги туркумли асарлар бўлиб, 20 тадан 45 тагача катта ва кичик ҳажмдаги мақом йўлларини ўз ичига олади.

Ўтмишда мақомларнинг ижро этилишида танбур ва доира этакчи

созлардан ҳисобланган. Мақом қисимлари туркум тарзида ёки якка куй ва ашулалар тарзида якка навозанда хонанда ёки дасталар тамонидан ижро этилган. Журнавозлик таркибида иккита танбур, битта дутор, битта қубуз ёки сато, доира ва бир неча ҳамнафас хонандалар бўлган. Куриниб турибдики, дастага ёлғиз торли асбоблар киритилган. Бизнингча танбурнинг етакчи соз деб қабул қилинишига ҳам маълум сабаб бор. У турли мақомларга мослаб созлашга қулай бўлган. Мабодо ашулачининг овози кенг диапазонли мақом йўлларига ета олмаса, уни бир - икки пардага паст қилиб созлаш мумкин эди. Олти мақомларга асбобларни созлашда ҳам танбур қандайдир ўлчовли соз бўлган. Бинобарин уни турли мақомларга мослаб созлаш мумкин. Шу сабабли олти мақомга танбур уч хил / квинта, кварта ва катта секунда / қилиб созланган ва Мезроби Рост, Мезроби Сегоҳ, ҳамда Мезроби Наво деб номланган.

Ҳозирда эса вазият бутунлай ўзгарди. Илгари мақом дасталарига киритилмаган чанг, най, қўшнай, ғижжак, қашқар рубоби сўнги йилларда эса уд, қонун каби созлар киритилиб, гуруҳ анча кенгайтирилди, бинобарин мақом чолғу йўлларининг оҳангдор, жозибали ижро этилиши учун янада бой имкониятлар яратилди. Мақомларнинг ҳар бири икки бўлимдан - чолғу ва ашула бўлимидан иборат.

МУШКИЛОТ БЎЛИМИ.

Мақомларнинг чолғу бўлимларида бир хил ном билан аталадиган чолғу қисимлари бўлиб, уларнинг оҳанглари турлича бўлсада, доира усуллари бир хилдир. Улар Тасниф, Таржи, Гардун, Мухаммас ва Саҳил[1] номлари билан машҳурдир. Мақомларда номдош бўлмаган чолғу қисимлар ҳам учрайди. Масалан: Навода - Нағмаи Ораз, Дугоҳда - Пешрави Дугоҳ ва Самои Дугоҳ, Сегоҳда - Ҳафифи Сегоҳ ва ҳоказо.[2]

Мақом чолғу йўлларининг куй тузилиши мураккаб бўлсада, ўзининг ранг - баранглиги, оҳангдорлиги билан эшитувчини мафтун этади. Улар учун хос нарса шуки, ҳар бир чолғу қисм хона ва бозгўйлардан таркиб топган.

Хона - уй, бўлма, мусиқа ислоҳотида куйнинг ўзгарувчан ва фаол ривожланувчи бўлагидир. Унда куй оҳанглари ўзгариб, янгича услубда авжга тамон ҳаракатланиб боради ва бош пардага

---

1. Тасниф - синифланган, тартиблашган; Таржи - қайтарма, куй, нақорат; Гардун - фалак, осмон гардиши; Мухаммас - бешлик, бешланган; Саҳил - вазмин, оғир, ва ҳоказо.

2. Нағма - мусиқий товуш; пешров - олдинда борувчи; Самоъ - тинглаш; Ҳафиф - енгил.

қайтиб тушади. Хоналар туфайли куй мазмунан бойиб боради.

Бозгўй - тожик тилида - қайта айтиш, қайтариқ демакдир ва бу тузилма куйнинг хоналаридан сўнг такрорланади, бинобарин уларни тугалловчи вазифасини ҳам бажаради. Хоналар билан куй такомиллашади, мазмунан чуқурлашади ва бойийди. Бозгўйлар эса, мусиқий фикирни якунлаб, умумлаштириб беради. Мақом чолғу йўлларида хоналарнинг такомиллашувида кўпинча "Пешрав" дейилган куй қисмлари катта аҳамиятга молик. Пешрав тожикча - олдинга юрувчи , олдинга ҳаракат этувчи, деган маънони англатади. Улар хоналарнинг куй ҳаракатида турли баландликларда бир неча бор такрорланади ва бозгўйга уланиб кетади. Пешравлар кишига кўтаринки руҳ бахш этади.

Мақомларнинг чолғу йўллари, баъзи сабабларга кўра, узоқ вақт ижро этилмасдан келди. Масалан, Ўзбекистон радиоси ҳузуридаги мақом дастаси репертуарида Мухаммаси Баёт, Таснифи Дугоҳ, Самоии Дугоҳ, Ғардуни Сегоҳ ва мақом ашула йўлларининг айрим чолғу вариантлари ижро этиларди. / Насри Сегоҳ, Нимчўпони каби/[I]

Шу сабабли, кўпроқ мақомларнинг халқ орасида машҳур бўлган намуналари Чўли Ироқ, Мирза Давлат, Чўли Курд, Абдураҳмонбеги, Беги Сўлтон, Эшвой, Мискин, Ажам, Насуруллойи каби якка ва туркумли куй йўллари чалинарди.

Мақом чолғу қисмларида доира усулларининг ҳам ўрни каттадир. Масалан: Таснif ва Таржи қисмлари бир хил доира усулида ижро этилади; баъзан бошқа мақомларда қисқа шаклда икки - уч тактли ёки Таржеи Ироқдаги каби, беш тактли бўлиб ҳам келиши мумкин. Ғардун, Мухаммас, Сақил, Ҳафиф, Самоии каби ибоpалар билан аталувчи чолғу қисмлари шу номли доира усуллари ифодасидир. Бу ерда бир нарса муҳимки, Мухаммас ва Сақил қисмлар доира усуллари жуда мураккаб бўлиб, Мухаммасларда 16 такт, Сақилларда 24 тактни ташкил этади. Шу билан бирга улардаги хона ва бозгўйлар ҳажми бир - бирига тенг.

I. Кейинги йилларда бу соҳадаги вазият бирмунча яхшиланди.

НАСР БЎЛИМИ.

Шашмақомнинг ашула бўлими шўъбалари ҳам бастакорлик санъати анъаналарининг маҳсули сифатида юзага келган. Ўтмиш даврларда яшаб ижод этган шоир ва олимларнинг асарларида бизга унча тушунарли бўлмаган, куй, қўшиқ ва ашулаларнинг шакли ва яратилган услубларига тааллуқли маълумотларга дуч келинади.

Бундай китобларни варақлар эканмиз, мақомлар ва уларнинг шўъбалари, номи, бастакорларнинг исмлари, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига тааллуқли қимматли сатрларни ўқиймиз. Бундай асарларда бастакор мақом йўлларига янги куйлар, ашулалар боғлагани ҳақида гапирилади. Бу куй шакллари кор, қавл, амал, пешрав, нақш, савт ва тарона номлари билан машҳур бўлиб, улар Шашмақом таркибида ҳам учрайди, бинобарин умумий тарзда тароналар номи билан аталади. Шундай бўлсада, Нақш, савт, пешрав, амал, тарона, шаклларини нисбатан ажратиб олиш мумкин.

Масалан: Пешравни олайлик.

Шашмақомнинг деярли ҳамма чолғу йўллари пешрав оҳангларидан тузилган. Бу фикрни ХУI - ХУII асрда яратилган мусиқа рисолаларидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Лекин Шашмақомдаги пешравлар ўтмишдагига қараганда анча мураккаб ва такомиллаштирилган шаклдадир. Пешрав йўлларини тинглаб кўрилса, пастга пағонама - пағона ҳаракат қилаётган пешав тузилмаларининг ичида оҳанг юқорига ҳаракат қилаётгани ва куйни ташкил этадиган хоналар юзага келаётганини ажратиб олиш мумкин.

Энди нақшга келсак, бу атама безак маъносида ишлатилади ва шашмақомнинг наср дейилган шўъбаларига мосланиб басталанади. Нақшлар енгилроқ ашула йўллари бўлиб, мураккаб ва вазминроқ ижро этиладиган наср шўъбаларига уланиб айтилади. Нақшлар тароналардан куй тузилиши жиҳатдан бошқа ашула йўлларидан ажралиб туради. Ўтмишда эса, ҳозирги шаклидан куй унсурларини муайян тартибда, маълум қоида асосида тузилгани билан фарқ этган. Таронаи Баёт ашуласи нақшларнинг яққол мисоли бўла олади.

Энди тароналар шаклига келсак, Ўтмишда улар тўртлик, яъни рубойи шеърларини ва шу шеърларга мос кичик шаклдаги ашулаларни ифодалаган.

Шашмақомда тароналар йирик ҳам кичик шаклларида учрайди, ҳамда Саратбор, Талқин ва Наср - дейилган шўъбалардан кейин ижро этилади. Бундай тароналар шунчалик ўзгариб кетганки,

уларни Шашмақом таркибида "амал" шаклидами, "нақш" шаклидами,- буни ажратиб олиш қийин. Уларнинг шакли жуда катта ўзгаришларга учради, баъзилари эса бастакорлар тамонидан йриклаштирилди. Жиддий ўзгаришлар билан бўлсада ўтмишдаги куй шакллари ва яратилиш услубларига хос чолғу ва ашула йўллари Шашмақом таркибида ҳам бутунлай сақланиб қолди. Шу билан бирга сўнгги даврларда яшаган бастакорлар уларни такомиллаштирдилар, янги куй бўлаклари, қисмлари киритилиб, ҳам шаклан, ҳам мазмунан бойитдилар. Шашмақомнинг бизгача етиб келган ҳолида нақш, амал, кор, тарона, қавл каби ашула йўллари умумий номланиб, тарона деб аталади. Сўнгги йилларда уларнинг шаклан ўзгариб кетиши ҳамда тарона деб номлана бошлагани ҳозирги кунда бу ашула йўлларининг ўтмишдаги шаклларининг аниқ ажратиб олинишини мушкуллаштиради.

Шундай қилиб, Шашмақом узоқ ўтмишдаги бастакорлик анъаналарининг маҳсули сифатида, мақомчиликдаги устоз - созанда ва хонандаларнинг бой тажрибасига асосланган ҳолда юзага келган дейиш мумкин.

Халқ даҳоси яратган - Шашмақомнинг ажойиб дурдоналари мусиқа бойлигимизни ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Улар янги мусиқа асарлари яратилишида битмас - туганмас манба саналади. Шашмақом ашула бўлимлари 200 дан ортиқ турли шаклларидаги ашулаларни ўз ичига олади. Лекин уларнинг асосида яратилган юзлаб ажойиб куй ва ашула йўллари мавжуд.

Шашмақомнинг ашула бўлимлари анчагина мураккаб шаклдаги шўъбалардан таркиб топган. Улар мақомларнинг чолғу бўлимидаги қисмлари бирин - кетин ижро этилгандан сўнг туркум тарзида айтилади. Ашула бўлимларида тузилиш жиҳатидан бир - биридан ажралиб турадиган икки хил шўъбалар гуруҳи мавжуд. Булардан биринчисига Сараҳбор, Талқин, Наср каби шўъбалар ва Уфар қисми, иккинчисига эса асосан Савт - Мўғулча шаклида тузилган шўъбалар киради. Олти мақомдаги турдош шўъбалар куй оҳанглари жиҳатидан ҳар - хил бўлсада, уларнинг доира усуллари ва ашулага тушириб айтилдиган шеърларнинг вазн ўлчовлари бир хилдир.

Мақомлар ашула бўлимларидаги мураккаб куй тузилмаларини шўъбалар таркибидаги намудларни ажратиб олмай туриб, тушуниб олиш қийин. Шунинг учун намудлар масаласига қисқача тўхталиб ўтамиз.

НАМУДЛАР.

Намуд тожикча "қуриниш", "намоён бўлиш" маъносини билдиради. Намуд муайян куй ёки ашуланинг маълум парчаси /қисми/нинг турли шўъбалари таркибида қуринишидир. Улар қўлинча муайян шўъбанаинг бошланиш куй жумлаларидан олинади. Намудларнинг турли қуринишлари шўъбаларнинг авжи сифатида ишлатилади. Масалан: Насри уззол шўъбасининг бошланишидаги 2 - 4 жумласи шўъбаларининг характерига, доира усулига мослаштириб, авж сифатида фойдаланилади. ва Уззол намуди деб номланади. Асосий намудларнинг сони саккизта[1], авжлар эса иккита.

I. Уззол намуди - Бузрук мақомининг Уззол деб номланган шўъбалари бошланиш жумлаларидан олинган бўлиб, Бузрук ва Рост мақомлари шўъбаларида кўплаб учрайди. Уззол арабча пастга тушиш, сакраш демакдир. Бунда куй бошланишида кварта пастга сакрама ҳаракат қилади.

I мисол "САРАХБОРИ РОСТ"ДАН.

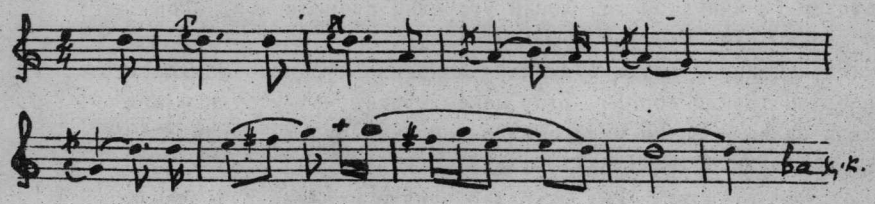

1. Намудлар хусусида муфассал маълумот олиш учун қаранг: Исҳоқ Ражабов "Мақомлар масаласига доир" Тошкент 1963 й. 150, 243, бетлар.

2. Мухайяри Чоргоҳ намуди - Дугоҳ мақомида Мухайяри Чогоҳ шўъбаси учрамайди. Бу намуд Мухайяри Ироқдан олингани шуҳбасиз ва Бузрук, Рост, Дугоҳ, ва Ироқ мақомларида кенг фойдаланилади.

2 мисол "С А Р А Х Б О Р И Д У Г О Ҳ " Д А Н .

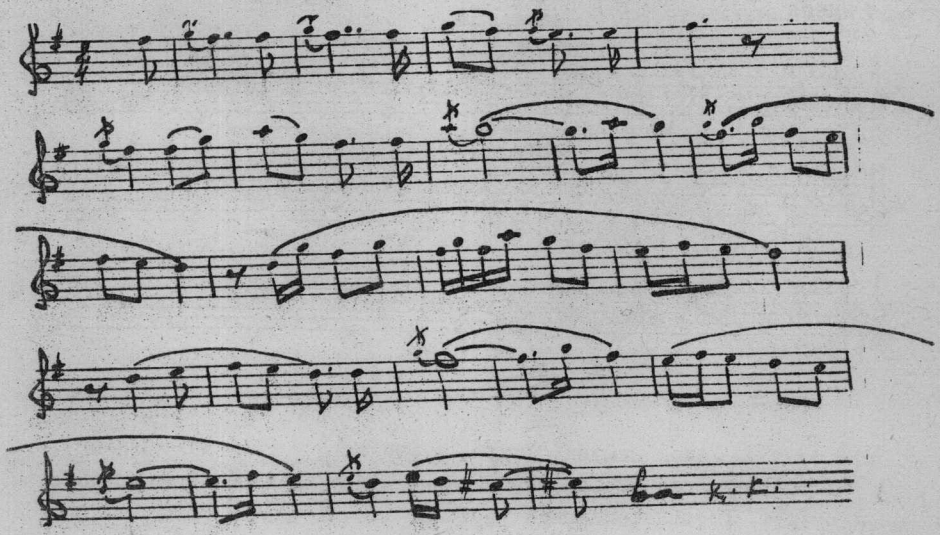

3. Наво намуди - Бошқа намудлардан фарқли Уларок, Наср шўъбасидан эмас, Сарахбори Наводан олинган. У сурнай Навосини эслатади ҳамда Наво ва Сегоҳ мақомларида кенг фойдаланилган.

3 мисол "С А Р А Х Б О Р И Н А В О " Д А Н .

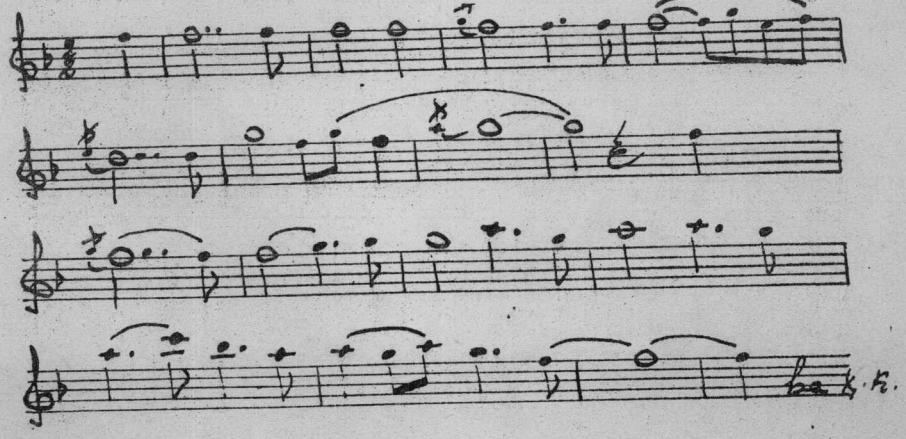

4. Баёт намуди - / баёт - Ўрта Осиё қадимий туркий қабилаларидан бирининг номи/ Навонинг Баёт шўъбаларининг бошланиш жумлаларидан олинган бўлиб, Наво мақомининг ўзида ишлатилади.

4 мисол "О Р А З И Н А В О" Д А Н.

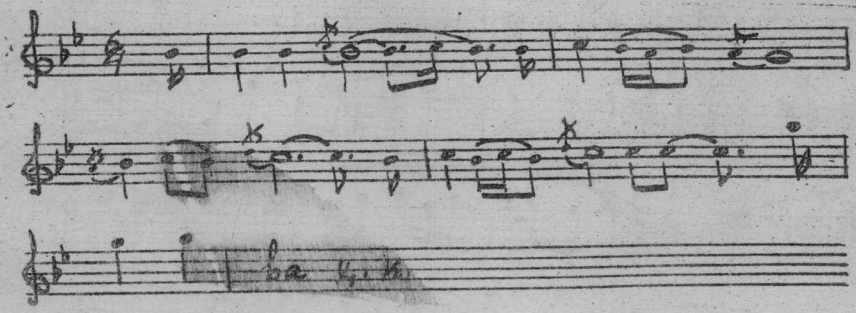

5. Ушшоқ намуди /Ушшоқ - Ошиқлар/ - Рост мақомининг Ушшоқ дейилган шўъбалари бошланиш куй жумлаларидан олинган. Бузрук, Рост мақомларида учрайди.

5 мисол "С А Р А Х Б О Р И Р О С Т" Д А Н.

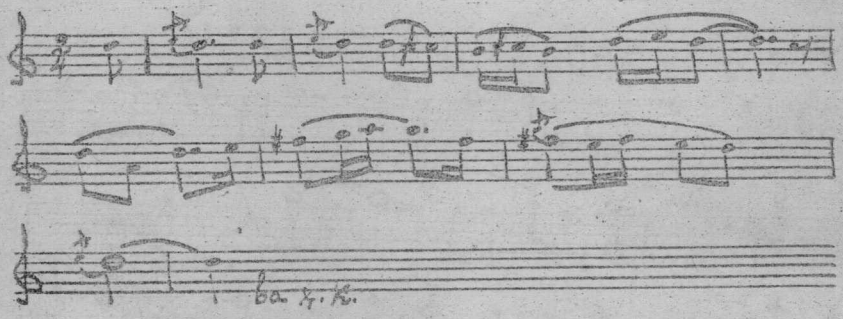

6. Ораз намуди – Наво ва Дугоҳ мақомларининг Ораз шуъбаларидан олиниб, Наво ва Сегоҳ шуъбаларида фойдаланилган.

6 мисол "САРАХБОРИ НАВО"ДАН.

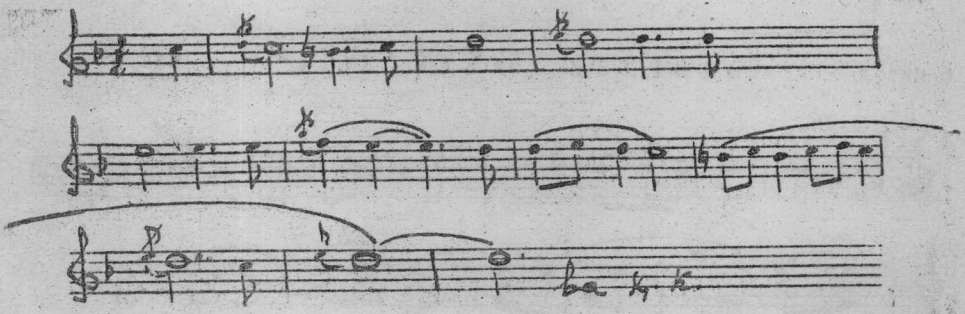

7. Сегоҳ намуди – Сараҳбори Сегоҳ шуъбаси асосида юзага келган бўлиб, Сегоҳ ва Рост мақомлари шуъбаларида ишлатилади.

7 мисол "САРАХБОРИ РОСТ"ДАН.

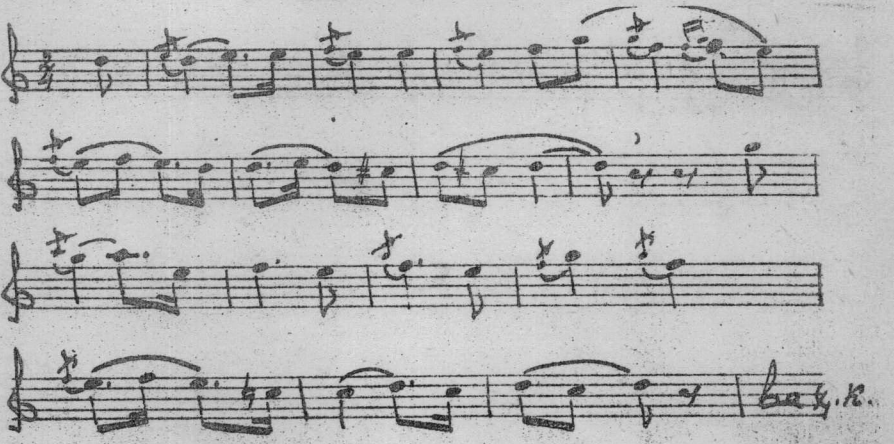

БИБЛИОТЕКА ТГПИ ИМ. НИЗАМИ
У-4807

8. Насруллойи намуди - Бузрукнинг Насруллойи шўъбасидан олинган бўлиб, Сегоҳ мақоми Наврўзи Ажам шўъбасида фойдаланилган.

Бу намудлардан ташқари Зебо пари авжи ва Турк авжи дейилган авжлар ҳам намудлар вазифасини бажаради.

8 мисол "Н А В Р Ў З И А Ж А М " Д А Н .

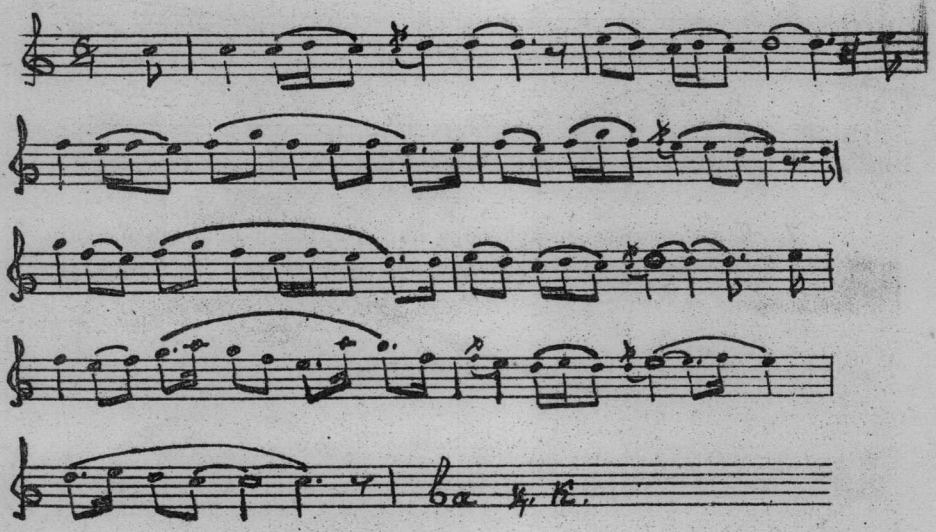

9. Зебо пари авжи – Сегоҳдан бошқа ҳамма мақомларда ишлатилади ва машҳур авжлардан саналади.

9 мисол "БУХОРО ИРОҒИ"ДАН.

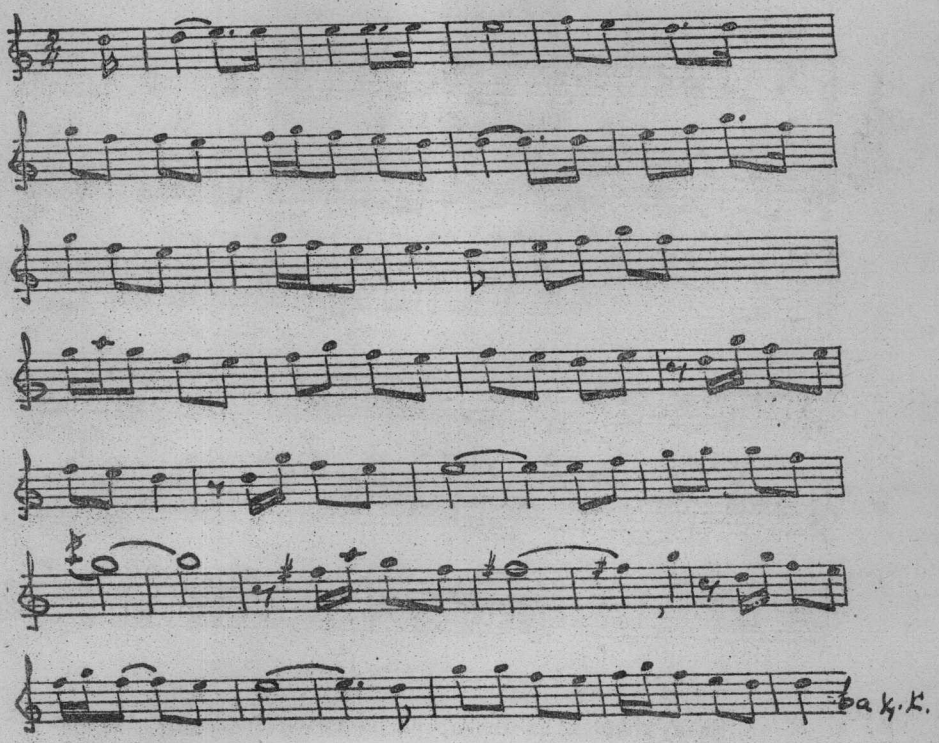

10. Турк ёки Туркий авж номи билан машҳур бўлган қадимий мақом ашула йўлларидан бўлиб, Савти Навонинг бошланиш қисмини эслатади. Турк авжи Бузрук, Сегоҳ мақомлари шўъбаларида фойдаланилган.

10 мисол " НАСРУЛЛОЙИДАН "

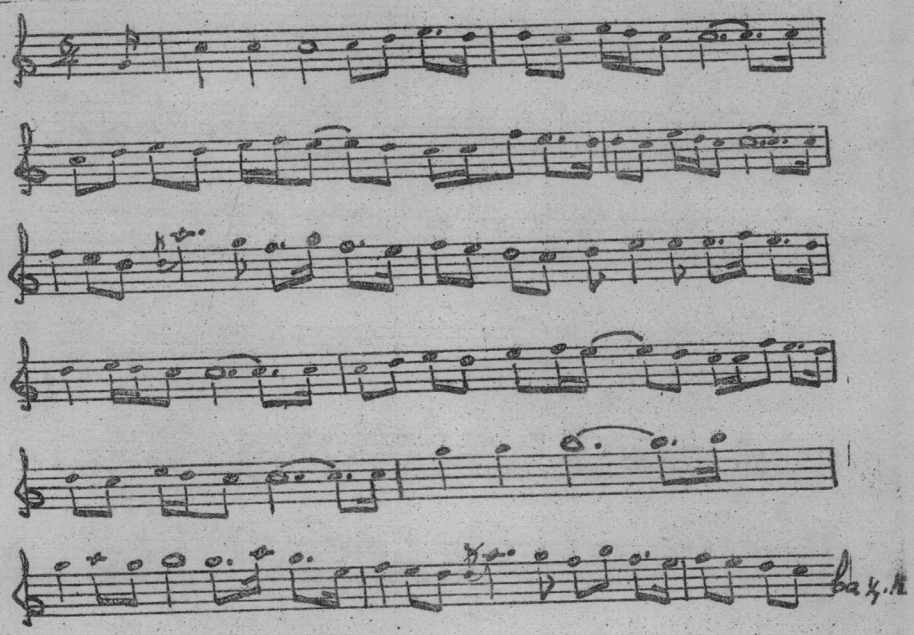

Мазкур намуд ва авжлар мақом шўъбаларида куй тузилишининг қонуний ривожланиши, куйнинг руҳи, қиёфаси, лад асосининг парда тузилиши ва доира усулининг хусусиятларига мослаб олинади. Улар турли усулдаги ашулаларда ўзига хос бўлиб гавдаланади.

Намудлар мақомларнинг шўъбаларида якка - якка ҳолда ёки гуруҳ - гуруҳ қилиниб ишлатилиши мумкин. Гуруҳ қилиниб ишлатилганда уларнинг бир - бирига силлиқ уланиши ҳисобга олинади. Намудлар қуйидагича тартибда уланиши мумкин.

Уззол намуди - Мухайяри Чоргоҳ намуди;
Ушшоқ намуди - Уззол намуди - Мухайяри Чоргоҳ намуди;
Ушшоқ намуди - Мухайяри Чоргоҳ намуди;
Сегоҳ намуди - Ушшоқ намуди - Турк авжи;
Сегоҳ намуди - Турк авжи;
Сегоҳ намуди - Наво намуди - Ораз намуди;
Зебо пари авжи - Мухайяри Чоргоҳ намуди;
Зебо пари авжи- Наво намуди;
Ораз намуди - Наво намуди ёки аксинча;
Баёт намуди - Наво намуди ёки аксинча;
Мухайяри Чоргоҳ намуди - Дугоҳ намуди;

Бу тартиб барқарор бўлмай, хонандалар шўъбалар таркибидаги баъзи намудларни тушириб қолдиришлари ёки янги намудлар киритиб ижро этишлари мумкин. Масалан: Наврўзи Саво шўъбасига одатда Сегоҳ, Наво ва Ораз намудлари киритилади, Домла Ҳалим Ибодов эсаи уни биргина Сегоҳ намудини кенгайтириб ижро этган. Шундай қилиб, намудлар турлича шаклда қўлланила берган. Улар йирик шаклдаги халқ куй ва ашула йўлларидан ҳам турлича фойдаланилган. Машҳур хонанда ва бастакор Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов ўзи ижро этган "Гулузорим" ашуласи Савти Ушшоқ пардалари оҳангларидан иборат бўлсада, унга Авжи Турк қўшиб айтган, Бебоқча ашуласига эса /асли Ростдаги Савти Сабога оҳангдош/ Зебо пари билан Наво намудини киритган ва ҳоказо.

Мақомлар ашула бўлими шўъбаларининг таркибидаги куй тузилмалари ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан: улар одатда чолғу муқаддима билан бошланади. Кейин даромад қисми жумлалари ижро этилади ва Миёнхат /урта пардалардаги ашула жумлалари/га ўтилади. Ўрнига қараб, Дунаср /даромаднинг юқори пардаларида такрорланиши/ жумлалари ижро этилади. Кейин маълум шўъбага хос намудлар /биттадан тўрттагача келиши мумкин/ айтилиб, миёнхат ёки усиз уланиб кетадиган Фуровард /тушириш/ қисми билан якунланади.

Уларда бир байт шеър билан ўқиладиган ашула тузилмаси бир хат саналади /Шашмақом нота ёзувлари китобида хатлар рим рақамида I - II - III каби кўрсатилиб, ярим /ним/ хат I,2, каби қилиб берилган/.

АШУЛА БЎЛИМИНИНГ БИРИНЧИ ГУРУҲ ШЎЪБАЛАРИ.

Шашмақомнинг биринчи гуруҳ шўъбаларига Сараҳбор, Талқин, Наср, уларнинг тароналари ва Уфар қисмлари киради. Ҳар бир мақом туркуми Сарахбор билан бошланади. Уларнинг қисқача тавсифи қуйидагичадир:

С А Р А Х Б О Р - Сар - тожикча бош, ахбор - арабча"хабар" сўзининг кўплиги, яъни бу ибора ашула туркумлари тузилишидан дарак берувчи бош ашула йўли, қисқаси, ашула бўлимининг бош мавзуи маъносидадир. Олти мақомнинг ҳар бирида улар мақомлар номи билан қўшиб, Сарахбори Бузрук, Сарахбори Рост, Сарахбори Наво, Сарахбори Дугоҳ, Сарахбори Сегоҳ ва Сарахбори Ироқ - деб номланади.

Уларнинг доира усули: 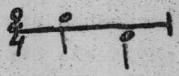 /анъанавий иборалар билан: бак - бум/

Улар Музореъ Мужтасс, Мутақориб, Рамал вазнларидаги II - I4 - I5 бўғинли шеърлар билан ўқилади.

Сарахборлар вазмин доира усулида ижро этилсада, турли мақомларда ўзига хос оҳанг ва куй мавзуига эга. Уларнинг тароналари олтигача етиб, 3/4, 4/4 вариантлари билан, 3/8 3/4 ёки 3/4 3/8, 3/4 4/4, 3/4; такт ўлчовларидаги доира усуллари жўрлигида ижро этилади.

Т А Л Қ И Н. номли шўъбалар Ироқдан ташқари ҳамма мақомларда учрайди ва Талқинни Уззол, Талқини Ушшоқ, Талқини Баёт, Талқини Чоргоҳ, Талқини Сегоҳ деб юритилади.

Талқин сўзи арабчада"тушунтириш","насиҳат этиш" маъноларини билдиради. Бу ибора доира усулининг ҳам ифодаси: 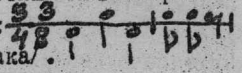 / анъанавий иборалар билан: бум - бак - бум - бака/.

Унга мос шеърлар Рамал баҳридан: Фойлотун - фойлотун-фойлотун - фойлун.

Талқин йўллари Уззол, Ушшоқ, Баёт, Чоргоҳ, Сегоҳ, Наср ва Уфар йўллари билан ҳамоҳанг ва бу шўъба қисмлар бир - бирининг ритмик вариантларидир. Уларнинг тароналари эса, Сарахборлардаги каби вазифани бажаради.

НАСР - Сочма, кўмак, зафар маъносида/ улар Шашмақомда ўнтўрттадир: Бузрукда - Насруллойи, Насри Уззол;
Ростда - Насри Ушшоқ, Наврўзи Сабо;
Навода - Насри Баёт, Орази Наво, Ҳусайний Наво;

Дугоҳда – Насри Чоргоҳ, Орази Дугоҳ, Ҳусайний Дугоҳ;
Сегоҳда – Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам;
Ироқда – Мухайяри Ироқ.

Улар 6/4 такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади:

/ бака – бум – бак – ист – бум – бака/.

Уларга айтиладиган шеър вазни Ҳазаж баҳридан:

Мафоийлун – мафоийлун – мафоийлун – мафоийлун.

Насрларда ҳам бир нечадан тароналар мавжуд /3 – 4 тадан ошмайди баъзиларида эса, умуман учрамайди/ масалан: Ҳусайний Наво ва Дугоҳ/.

У Ф А Р – мақомларнинг якунловчи қисми бўлиб, шўхроқ доира усулида ижро этилади.

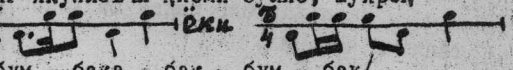

/ бум – бака – бум – бак; бум – бака – бак – бум – бак/.

уларни ижроси учун турли вазндаги / Рамал, Ҳазаж, Разаж/ шеърлардан фойдаланилади. Ҳар бир мақомнинг шўъбалари ва уларнинг тароналари туркум тарзида ижро этилиб, Уфар билан тамомланиб, охирги супориш билан якунланади. Бу супоришлар Сарахборларнинг ашула бошидаги жумлаларидир. / Супориш – топшириув маъносида туркумни Сараҳборга узатади ва у билан якунланади.

АШУЛА БЎЛИМИНИНГ ИККИНЧИ ГУРУҲ ШЎЪБАЛАРИ.

Иккинчи гуруҳ шўъбалари Савт ва Мўғулчалар усулида ижро этиладиган аула йўлларидир. Фақат Наво мақомида Мустазоди Наво шўъбаси " талқин " доира усулида ижро этилади.

Иккинчи гуруҳ шўъбалари, асосан, беш қисили бўлиб, асосий ашула йўлларидан ташқари шахобчалари – Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар, – деб номланади ва шу номли доира усуллари жўрлигида ижро этилади.

Савт ва Мўғулчаларнинг асосий йўллари 5/4.

Талқинчаси 3/4 3/8.

Қашқарчаси 4/4.

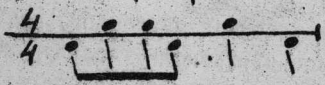

Соқийномалари 4/4.

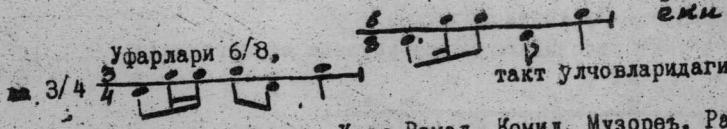

усулларида ижро этилади. Улар Рамал, Комил, Музореъ, Ражаз, Мутароқиб дейилган вазндаги шеърлар билан уқилади. / Қаралсин: "Мақомлар масаласига доир", 227 - бет/.

Иккинчи гуруҳ шуъбалари орасида Рок, Ироқи Бухоро, Мустазоди Наво уз тузилиши билан Савт ва Мугулча шуъбаларидан фарқ қилади ва уларнинг биринчи /бош/ қисмлари Сарахбор ва Талқин усулларида ижро этилади.

Энди ҳар бир мақом ва унинг шуъбалари билан қисқача танишиб чиқамиз.

БУЗРУК МАҚОМИ[I]

Олтита мақомдан биринчиси "Бузрук" номи билан машҳур булиб келган. Бу мақом ҳақидаги маълумотлар жуда қадим замондан бери, Шарқ мусиқа илмий рисолаларида шарҳлаб келинган эди. Утмиш олимларининг мусиқий рисолаларида Бузрук муайян лад тузилмасини ва унга мос куй ва ашулаларни ифодалаган. Бузрук мақомининг жонли намуналарини бизгача Шашмақом таркибидаги куй ва ашула йуллари орқали маълумдир.

"БУЗРУК" ибораси форсча - тожикча "Бузруг" сузининг узгарган шакли булиб, "Катта", "Улуг" маъноларини билдиради. Ҳар ҳолда бу мақом жуда кўп куй ва ашула йулларини уз ичига олганлиги учун "катта", "улуг мақом" - деб номланган булса керак. Бузрукнинг асосий қисмлари РЕ - "Миксолидий" ва "Дорий" ладларига мос келади. Мақомлар ижросида етакчи соз саналган танбур асбоби Бузрук мақомининг ижро этилишида квартага созланади. Бузрукнинг чолғу ва ашула йулларини тинглар экамиз, I,II,IУ, У,УI лад пағоналари таянч нуқталари сифатида алоҳида ажралиб туради.

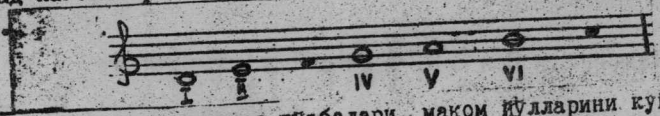

I. Шашмақом ва уларнинг шуъбалари, мақом йулларини куй тузилмалари ҳақида кўргазмали тасаввур ҳосил қилиш учун, академик Ю.Ражабий тўплаб нотага олган олти жилдлик "Шашмақом" китобига мурожат қилинсин. Китобнинг УI жилдида сўнгги сўз ва намудлар жадвали мақом йўлларини ва ашула қисмларини ажратиб олиб тушинишда ёрдам беради.

Бузрук мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан ташкил топган. Унинг чолғу бўлими Таснифи Бузрук, Таржеи Бузрук, Гардуни Бузрук, Мухаммаси Бузрук, Мухаммаси Насруллойи, Сақили Ислимий, Сақили Султон, - деб номланган чолғу асарларидан иборат. Таснif ва Таржеъ йўлларида бир хил доира усули қўлланилади:

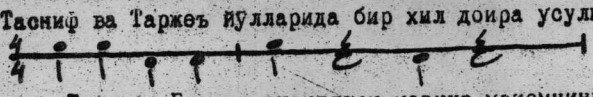

Таснифи Бузрук оҳанглари мазкур мақомнинг бош мавзуи сифатида унинг бошқа қисмларида ҳам намоён бўлиб туради ва унинг руҳий ҳолати яққол сезилиб туради. Айниқса Таснифи Бузрукдаги унсурлар ва бозгўйга ўхшаш оҳанглар бошқа мақомларнинг қисмларида ҳам учрайди. Таснифи Бузрукнинг ҳиссий таъсир кучи юксак бўлиб, кишига умид, улуғворлик, кўтаринки руҳ бахш этади. Таржеи Бузрук эса тантанавор янграйди.

Таржеи Бузрукнинг пешрав элементлари Насруллоий, Ажам тароналари, Чўли Ироқ каби кўплаб куй ва ашулаларда ҳам фойдаланилган.

Бузрук мақомининг Гардуни йули мураккаб 8/4-2/4-3/4-3/4 тактли доира усулида ижро этилиб, юксак профессионал мусиқа асари сифатида пухта яратилган. Уни доира усули:

Бузрук мақомининг Мухаммас ва Сақил қисмлари учун характерли нарса шуки, уларда хона ва бозгўйлар ҳажми бир хилдир. Мухаммасларнинг хона ва бозгўйлари 16 тактли, Сақилларники эса 24 тактли мураккаб доира усули жўрлигида ижро этилади. Мухаммас ва Сақилларда учрайдиган Насруллойи, Ислимхон иборалари бу куйларни яратган бастакорларнинг тахаллусидир. Булар орасида Ислимхон XVI асрда яшаб ижод этган шоир ва улкан бастакор бўлиб, турли мақомлар мавзуида куй ва ашулалар яратган эди.

Мухаммас ва Сақил йўлларининг куй оҳанглари ва доира усули мураккаб бўлсада, тажрибали шинавандага осон етиб боради, чунки улар оддий халқ куйлари негизида яратилган.

Бузрук мақомининг ҳамма чолғу қисилари куй тузилиши жиҳатидан мукаммал ва бетакрор асарлар бўлиб, оҳангдорлиги билан кишини мафтун этади. Бузрук мақомининг чолғу ва ашула йўллари юксак бадиий қийматга эга. Улар асосида бастакорлар тамонидан жуда кўп куй ва ашулалар яратилган.

Бузрукнинг чолғу бўлимидаги куйлар бирин - кетин ижро этилгандан сўнг шўъбаларга ўтилади.

БУЗРУКНИНГ ашула бўлими биринчи гуруҳ шўъбалари тароналари билан яхлит ҳолда, туркум тарзида ижро этилади. Бу шўъбаларнинг асосий йўллари Сарахбори Бузрук, Талқини Уззол, Насруллойи, Насри Уззол якунловчи кисми эса Уфари Уззол - деб номланади.

Улар орасида Насруллойи ва Насри Уззол - Бузрукнинг "наср" дейилган шўъбаларидир. Уларнинг авжларида асосан, Ушшоқ, Уззол, Мухайяри Чоргоҳ намудлари, Насруллойида эса Турк -деб аталган авждан фойдаланилган.

Биринчи гуруҳ шўъбалари туркуми Сарахбори Бузрукдан бошланади. У икки чорак такт ўлчовига мос доира усули билан ижро этилади. Сарахбори Бузрукка айтиладиган шеър "Музореи ахраби макфуфи маҳзуф", - дейилган вазнда бўлиб, "Мафоилун - фоилотун мафоилун - фоилун" тарзида талаффуз этилади.

Сарахбори Бузрук куй тузилиши жиҳатидан жуда ҳам мураккаб ҳамда бир неча куй бўлакларидан таркиб топган. Бу асар чолғу муқаддимаси билан бошланади. Кейин бир байт шеър билан айтиладиган биринчи хати - даромад қисми айтилади. Сарахбори Бузрукнинг иккинчи хати - миёнхат, учинчи хати - дунаср, тўртинчи хати - Уззол намуди, бешинчи хати, олтинчи ва еттинчи хатлар Мухайяри Чоргоҳ намуди ва саккизинчи хат - Фуровард қисиларидан таркиб топган. I - II - III ва охирги хатлар ундов сўзлар билан айтиларкан, ханг ва оҳанглар билан ижро этилади. /Сарахбори Бузрукни таҳлил этиб эшитиб кўриш тавсия этилади./.

Сарахбори Бузрук куй ҳаракати жараёнида терция, кварта, квинта, октава даражасида сакрама ҳаракатлар ҳамда турли пардаларга чекинишлар тез - тез содир бўлиб туради. Шу сабабли унинг лад қиёфасини ажратиб олиш қийинроқдир. Тоналликнинг ўзгариши ҳолатларини Сарахбори Бузрукдан кейин айтиладиган олтита унинг тароналарида ҳам кузатиш мумкин. Бу тароналарнинг куй тузилиши лад қиёфаси, доира усули, уларга айтиладиган шеър ўлчовлари бирбиридан тубдан фарқ этади. Бундай ҳол ашула туркумининг рангбаранглигини, жозибадорлигини таъминлайди. Бинобарин Сарахбордек йирик ашула йўлини тинглашдаги жиддий ва оғир ҳолатни енгиллаштиради, ҳамда эшитув ҳиссиётига дам беради. Сарахбори Бузрук тароналари кичик шаклдаги енгил ашула йўлларидир.

Сарахбори Бузрукнинг VI - таронаси кейинги шўъбага уловчи вазифасини бажарадиган - супориш қисми деб ҳисобланади.

Бузрукнинг иккинчи шўъбаси Талқини Уззолдир. Бу ерда "Талқин" /асл маъноси - тушунтириш, насиҳат/ ибораси доира усулининг номи бўлиб, "Уззол" эса маълум куй тузилмасини ифодалайди.

"Уззол" қадимий мусиқа рисолаларида кўрсатилишича ўн икки мақомга кирган маълум шўъбанинг номи. Шашмақомда эса Бузрук мақоми таркибига киритилган. Уззол ибораси эса X асрдан бошлаб маълум.

"Уззол" арабча сўз бўлиб, "тушиш", "пастга сакраш" маъноларини билдиради. Бундай маъноли "Уззол" номли шўъба ва унинг бошланиш қисмларининг куй ҳаракатларидан ҳам билиб олса бўлади. Бундай куй, масалан, "соль" нотасидан бошланса, кварта даражасида пастга яъни "РЕ" нотасига тўсатдан сакрайди./фикримизнинг далили учун, Насри Уззолнинг бошланиш қисмини тинглаб кўриш кифоя/.

Буни алоҳида таъкидлаш керакки, Бузрукдаги "Уззол" номи билан боғлиқ шўъба ва қисмларда, яъни Талқини Уззол, Насри Уззол ва Уфари Уззол куй мавзулари ва оҳанглари жиҳатидан деярли фарқ этмайди. Булар орасидаги асосий фарқ - доира усулининг турлича бўлишидадир. Уззол йўли турли доира усулига туширилганда, баъзи ўзгаришларга учрайди ва бир - бирининг ўзгача нусхаси бўлиб, янгича тус олади ва янгича таъсир кучини касб этади. Шу боисдан Уззол намуналари ҳақида шу ерни ўзида умумий фикр юритамиз.

Масалан: Талқини Уззол, Насри Уззол /насрлар усулида/ бошқача тусга киради, Уфар усулида эса қувноқ ва шўхчан ашулага айланади.

Уззол шўъбалари ва Уфар қисми қуйидаги куй бўлакларидан таркиб топган:

Чолғу муқаддима, I - хат - даромад; II ва III хатлар - миёнхат; тўртинчи ва бешинчи хатлар - Ушшоқ намуди; олтинчи хат - Мухайяри Чоргоҳ намуди; етинчи хат - Фуровард, яъни тушириш қисмларидан иборат. Бу ерда Ушшоқ намуди яъни Ушшоқнинг кўриниши - Рост мақомининг Ушшоқ номли шўъбалари асосида, Мухайяри Чоргоҳ намуди - Ироқ мақомларининг шу номли шўъбаси асосида яратилган.

Уззол шўъбалари халқ орасида машҳур ашула йўллари бўлиб ўзига хос оҳангдор ва жозибалидир. Уларнинг машҳурлигини шундан ҳам билиш мумкинки "Уззол" оҳанглари асосида бошқа ашула ва куй йўллари авкида кенг фойдаланиладиган Уззол намуди юзага келган эди.

Уззол намуди Шашмақомда Бузрук, Рост мақомлари шўъбалари

авжида кенг фойдаланилган.

Талқини Уззолнинг биттагина таронаси бўлиб, у ҳам бўлса супориш, яъни кейинги шўъбага ўтишда уловчи вазифасини бажаради.

Бузрук мақомининг Наср - дейилган шўъбаларидан бири Насруллойидир. Насрулло - шу номли куй ва ашулани яратган бастакорнинг тахаллусидир. Узоқ ўтмишда бу чолғу ва ашула йўллари махсус мақом ҳисоблангани, ҳамда "Роҳавий" номи билан машҳур бўлган.

Насруллойи асари Бузрукнинг бошқа шўъбаларидан тубдан фарқ қилади. Унинг тузилиши ҳам анча мураккаб ҳамда бир неча куй бўлакларидан иборат. Бу шўъба ҳам чолғу муқаддимаси билан бошланади. Биринчи ва иккинчи хатлар - даромад; учинчи ва тўртинчи хатлар - миёнхат; бешинчи хат - даромаднинг юқори пардаларидаги такрорланиши, яъни "дунаср"; олтинчи ва саккизинчи хатлар - Турк авжи, тўққизинчи хат тушурим қисмларидан ташкил топган. Насруллойининг куй ва ашула йўллари ўзига хос оригинал ва жозибалик бўлиб, тингловчиларга анча яқиндир.

Насруллойининг кетидан унинг учта таронаси ўқилади. Унинг биринчи таронаси жуда мураккаб - 13 такт ўлчовидаги доира усули билан ижро этилади. Иккинчи таронаси 3/4 4/4, учинчи таронаси 3/4 такт ўлчовидаги ижро этилади. Уларнинг куй мавзулари жуда ҳам ранг - баранг, кишида ажойиб ҳис - туйғулар уйғотади. Шуни айтиш керакки, турли шўъбаларнинг тароналарида қандайдир умумийлик борлигини англаб олиш мумкин, масалан: Сарахбори Бузрук билан Насруллойининг тароналари бир - бирининг маълум ритмик вариантлари сифатида эшитилади.

Насруллойи халқ мусиқа ижодиётига кучли таъсир кўрсатган. Унинг асосида туркум тарзида ижро этиладиган "Наоруллойи" номи билан машҳур бўлган беш қисмли куйлар, "Фарғона Насруллоси" дейилган ашула йўллари яратилган эди.

Шундай қилиб Бузрук мақомининг чолғу йўллари ижро этилгандан кейин, туркум Сарахбори Бузрукка уланиб кетади. Бу шўъба тароналари билан айтилгандан сўнг супориш воситаси билан Талқини Уззол ҳамда унинг таронасига ўтилади. Кейин Насруллойи тароналари билан ўқилиб, Насри Уззол ижро этилади. Бузрук мақомининг яхлит туркуми Уфари Уззол билан якунланади.

Шашмақом шаклланиши жараёнининг дастлабки даврларида биринчи гуруҳга кирган "Сарахбор","Наср" дейилган, шўъбалар ва Уфарлар яратилган эди. Кейинги йилларда эса "Шашмақом" тобора бойиб борди. Унинг таркибига бастакор санъаткорлар тамонидан янгидан - янги шўъбалар киритилди. Натижада, Савт ва Мўғулчалар тарзида бир қанча шўъбалар яратилди ҳамда "Шашмақом" иккинчи гуруҳ шўъбалари жумласига киритилди.

Бу шўъбалар сўнги давр махсулоти эканини ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди. XIX асрда ёзилган ҳамда "Шашмақом" йўлларига айтиладиган шеър текстлари келтирилган тўпламларда "Савт" ёки "Мўғулча" - деган номлар асосан учрамайди. Бундан бир қўлёзма тўплам истисно бўлиб, унда келтирилган Савтга айтиладиган шеър тексти ҳозирги Савтлардагига мос келмайди. Манбаларда, бошқа номлар билан айтиладиган шўъбалар ҳам эслатилиб ўтилмайди. Хоразм мақомлари таркибига улар умуман кирмай қолган, бу нарса Савт - Мўғулча туридаги шўъбалар ва уларнинг шахобчалари XIX аср охири XX аср бошларида юзага келганлигини кўрсатади.

Бузрук мақоми таркибида бундай шўъбалар тўртта бўлиб, "Мўғулчаи Бузрук","Савти Сарвиноз","Ироқи Бухоро" ҳамда "Рок" деб номланади.

Бу ўринда "Мўғулча" ибораси шу номли доира усулининг ифодаси "Савт" эса - товуш, акс садо маъноларида маълум куй ёки ашулага тақлид қилиб яратилган мусиқа асаридир. Иккинчи гуруҳ шўъбалари биринчи гуруҳ шўъбаларидан тубдан фарқ этади. Биринчи гуруҳ шўъбалари "Сарахбор","Талқин" ва "Наср"лар тароналари билан яхлит туркум тарзида ижро этилади. Иккинчи гуруҳ шўъбалари эса, куй мавзулари нуқтаи назаридан бири - бирига ҳеч ўхшамайди, шу сабабдан ҳам улар ўз шахобчалари "Талқинча","Қашқарча" "Соқийнома" ва "Уфар" қисмлари билан алоҳида туркум тарзида ижро этилади.

Иккинчи гуруҳ шўъбаларидан бири "Мўғулчаи Бузрук" куй тузилиши жиҳатдан "Сарахбори Бузрук"нинг маълум ритмик ва мелодик вариантидир. Энди уни "Мўғулчаи Бузрук"нинг бошланиш жумлаларига таққослаб доира усулига ҳам эътибор беринг."Мўғулчаи Бузрук"нинг куй бўлаклари ҳам Сарахбори Бузрукдаги кабидир. Шу шўъбалар таркибида даромад, ўрта пардаларда айтиладиган Миёнхат, УЗЗол намуди ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари, фуровард қисмлари мавжуд. Мўғулчаи Бузрукнинг асосий йўли беш чорак такт ўлчовида бўлиб, "Рамали мусаммани махзуф", - дейилган шеър вазнида ижро этилади.

Фоилотун -фоилотун - фоилотун - фоилун.

Мўғулчаи Бузрукнинг асосий йўли айтилгандан сўнг, унинг шахобчалари бўлган "Талқинча","Қашқарча", "Соқийнома" ва "Уфар" ижро этилади, улар эса мазкур шахобчалар номи билан боғлиқ доира усулидаги ритмик вариантлари сифатида гавдаланади. Шу сабаб-ли уларнинг биттаси таҳлил этилса, бошқа шахобчаларининг ҳам куй тузилишини тасаввур этиш мумкин. Лекин улар турли доира усули, ҳар хил шеър матнлари жўрлигида ранг - баранг тус олади, бошқача руҳий таъсир кучини касб этади. Масалан, Мўғулчаи Бузрукнинг Қашқарчасини олиб кўрайлик. Унинг биринчи хати "Даро-мад", иккинчи - учинчи хатлари "Миёнхат", тўртинчи - бешинчи хатлари "Дунаср" - яъни ашула бошланиш жумлаларининг юқори пар-далардаги такрори, олтинчи - еттинчи хатлар Уззол намуди, сак-кизинчи - тўққизинчи хатлар "Мухайяри Чоргоҳ" намуди ва "Фуровард" қисмларидан иборат.

Мўғулчаи Бузрук машҳур ашула йўлларидан бўлиб, ўзига хос жозибадорлиги ва таъсирчанлиги билан алоҳида ажралиб туради. Унинг "Қашқарча" ашула йўли қисқароқ шаклада Жалилов ва Бровцин-ларнинг "Тоҳир ва Зуҳра" операсида Хоразм маликаси Моҳим арияси сифатида фойдаланилган эди, бунда воқеликни ва лирик кайфиятни дурустгина ифодалай олган.

Бузрук мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларидан бири "Савти Сарвиноз" номи билан машҳур. "Сарвиноз", баъзи мақомчиларнинг фикрича, бастакорнинг тахаллуси, яъни савти Сарвиноз - шу санъат-кор басталаган савт йўлидир. Савтларнинг асосий йўли бир хил, беш чоракли такт ўлчовидаги доира усули билан ижро этилиб, Мўғул-чалар доира усулидан фарқ қилмайди. Лекин шеър ўлчови "Ҳазажи мусаммани солим" - дейилган вазнда. Мафоийлун - мафоийлун - мафоийлун - мафоийлун - тарзида талаффуз этилади. Савт йўллари орасида Савти Сарвинознинг куй ҳаракати фаол бўлиб, мураккаб куй тузилиши ва ноёблиги билан алоҳида ажралиб туради.

Савти Сарвиноз чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг таркибида: I - хат "Дарокад", II - III хатлар "Миёнхат", IУ У хатлар Ушоқ намуди бўлиб, Миёнхат УI хат билан ашула бошланган парда - тоникага қайтиб тушади. Сўнгра ашула йўли чолғу нақорат орқали 7 - 8 хатлардан иборат Турк авжига уланиб кетади. Турк авжи ҳам Миёнхат жумлалари воситаси билан бош пардага қайтиб тушади ва тушириш қисми билан якунланади.

Савти Сарвиноз тузилиши мураккаб бўлсада, куй оҳанглар-ига бой, ажойиб ашула йўлларидандир. Бу ашула оҳанглари асосида

XIX асрнинг охирги чорагида Шаҳрисабзлик машҳур бастакор, мақомдон ҳофиз Абдураҳмонбек уч қисмли жозибадор ашулалар туркумини яратган эди. Улар "Абдураҳмонбеги" номи билан машҳур бўлиб ҳозирги кунгача халқимизнинг севимли ашула йўллари бўлиб қолмоқда.

"Абдураҳмонбеги" ашулаларини тингласак, уларнинг куйи "Савти Сарвиноз" йўли экани яққол сезилиб туради. Лекин бастакор Савти Сарвиноздан фойдаланиб, пухта ва жозибали ашулалар яратган эди. Бу ашула "Сарахбор" усулининг тезлаштирилган туридир.

"Абдурахмонбеги" ашула йўллари сермазмун, тингловчиларга осон етиб борадиган оромбахш асарлар даражасида ишланган. Бастакорнинг маҳорати шундаки, "Абдураҳмонбеги" I ашуласига Наво намудидан усталик билан фойдаланган бўлиб, бундай ҳол мақомчиликда кам учрайди. Чунки, Бузрукда наво намуди ҳеч қачон фойдаланилмаган эди.

Савти Сарвинознинг асосий йўли ижро этилгандан кейин унинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар шохобчалари биринкетин ўқилади.

Бу ашула йўллари ҳам Мўғулчалардаги каби, турли доира усулларида янгича сайқал топади. Улардаги куй қиёфаси, таркибий қисмлари Савти Сарвинознинг бош йўлидаги куй матнларининг худди ўзидир.

"Бузрук" мақомининг II гуруҳдаги шўъбаларидан яна бири шинавандаларга маълум бўлган Ироқи Бухородир.

Ироқи Бухорий Шашмақомга кирадиган VI мақом бўлмиш Ироқнинг Сарахборига оҳангдош. Бунда Сарахбори Ироқ бутунича олиниб, Бузрук мақоми ладига мосланган. Ашула бошланадиган парда Сарахбори Ироқдагига кўра тўрт поғонага баланд кўтарилган ҳамда авжидаги баъзи қайтариқ жумлалар қисқартирилган ёки баъзи ўзгаришлар билан олинган.

Ироқи Бухоро таркибида Талқинча, Чапандоз, Соқийнома ва Уфар қисмлари бўлиб, уларда тоналлик ўзгариб туради, куй бўлаклари ҳам баъзан бир - бири билан мос келмайди. Масалан, Ироқнинг асосий йўлида Зебо пари авжи билан Мухайяри Чоргоҳ намуди фойдаланилган бўлса, унинг Талқинчаси ва Чапандозида Муҳайяри Чоргоҳ ўрнига Турк авжи келади. Соқийнома ва Уфар қисмларида эса Зебо пари авжининг ёлғиз ўзи фойдаланилган. Бу ашула йўлларида бошқа пардаларга ўтиш каби куй ҳаракатлари кўплаб содир бўлади.

Ироқи Бухорийнинг шахобчаларидан умумий тушуна олиш

учун унинг енгилроқ йўлларидан Соқийномаи Ироқни олиб қарайлик.

Бу ашула йўлининг № I хати "Даромад", II - III хатлари ўрта парда жумлалари - Миёнхат, IУ - У хат Зебо пари авжи, охирги УI - хат туширим қисмларидан иборат.

Бу жозибали ашула йўли кишида нозик лирик кайфиятлар қўзғайди, эзгу ҳаёлларга чўмдиради. Ўзининг куй тузилиши билан бош ашула йўлидан анчагина фарқ этади. Зебо пари авжида эса Ироқ билан ҳамоҳанг бўлиб қолади. Фуровард қисмида яна ўзгача шакл олади.

Ироқ йўллари асосида кўпгина халқ ашулалари, чолғу ва сурнай йўллари яратилган бўлиб, бу нарса Ироқнинг мусиқа санъатимизда нақадар кенг ўрин тутгани ва машҳур бўлиб кетганидан далолат беради. Ироқ йўллари асосида "Чўли Ироқ","Суворий" каби машҳур чолғу асарлари, "Тошкент Ироқи" каби ашулалар юзага келган эди. "Чўли Ироқ" куйида ҳатто Мухайяри Чоргоҳ намуди бутунича сақланган. Тошкент Ироқи эса Ироқи Бухородаги "Даромад" билан бошланиб, авж қисми эса Мухайяри Чоргоҳнинг маълум вариантларининг такроридир.

"Соқийномаи Ироқ" асосида "Сувора" ашуласи ва шу номли икки қисмдан иборат куйлар юзага келган. Сувора куйлари Соқийнома ва Уфар усулларида чалиниб авжидаги Зебо пари қисми тушириб қолдирилган.

Сувора сўзи - чавндоз, отлиқ маъноларида бўлиб, чавандознинг от устидаги ҳаракати ва атрофдаги гўзал манзараларни мусиқий воситалар орқали тасвирлайди ва кишини чуқур ҳаёлга чўмдиради.

Энди Уфари Ироққа келсак, у Ироқ шахобчаларининг Уфар доира усулидаги вариантидир. Уфари Ироқ Фарғонада хотин - қизлар тамонидан жуда кўп айтиладиган "Фарғонача" ашула йўлини эслатади. Бу жозибали, роҳатбахш ашула йўлида айнан бир вақтда хотин - қизларнинг ички ҳис - туйғулари, орзу - умидлари ва истаклари, интилишлари ҳам ўз ифодасини топган.

Бузрук мақоминнинг шўъбаларидан яна бири "Рок" номи билан машҳур. Рок ибораси ҳиндча "Раг","Рага" сўзидан олинган бўлиб, Ўрта Осиё халқларининг ҳинд халқлари ўртасидаги қадимдан мавжуд бўлган мусиқий алоқаларининг ифодаси бўлса керак. Бунда Рокнинг куй тузилиши ҳинд мусиқасига алоқаси бор деб ўйлаш хатодир. Назаримизда бу ерда номигагина ҳиндчадир. Шуни ҳам айтиш керакки, уйғур халқида ҳам "Шашмақом"даги каби Рок чолғу ва ашула йўллари бўлиб, биздаги Рок шўъбасига ўхшайди. Булар ўртасидаги фарқ ижро услубининг турли эканлигидир.

Бузрукдаги Рок шўъбаси учун ..кос нарса шуки, унинг асосий йули Савт - мўғулчаларига ўхшамайди, балки Талқин доира усулида ижро этилади. Бинобарин, куй тузилиши ҳам анча ихчам. Унинг асосий йули, талқинчаси, қашқарчаси ва соқийномаси ҳамда уфари, даромад, миёнхат, намуди уззол ва фуровард қисмларидан иборат бўлиб, ҳамма шохобчаларда авжлар қисқартириб олинган. Лекин бу қисмлардаги куй оҳанглари бир - биридан анча фарқ қилади. Рок шўъбасининг қисмлари халқ орасида жуда ҳам машҳур бўлиб, рақсбоб ашула йўлларидандир. Бу ашула йўлари халқ йиғинларида, тўй ва базмларда кўпчилик тамонидан рақс жўрлигида айтилиб келинган.

Шуни ҳам алоҳида айтиш керакки, Рок қисмлари сурнай йўллари сифатида ҳам машҳур. Баъзан шоду ҳуррамлик кайфиятини ифодалагани учун сурнай, ноғора ва карнай ансамблларида ижро этилиб, "Шодиёна" куйлари деб атаганлар. Лекин "Шодиёна" ноғора усуллари ва уларга чалинадиган куйлар ўндан ортиқ саналади ва орасида Рок қисмлари ҳам ижро этилавераді. Рокнинг қашқарча ва уфар қисмлари ўзбек халқ чолғу оркестрига мослаб қайта ишланган бўлиб, кўп йиллар давомида оркестр репертуаридан тушмай келади.

Р О С Т М А Қ О М И.

Бу мақом ўтмиш мусиқа рисолаларида ўн икки мақомлардан бири саналган. Шарқ мусиқа назариясига оид китобларда Ростнинг энг қадимий мақом экани тўғрисида гапирилиб бу ҳақда афсона келтирилади. Афсонага кўра, "Рост" Одам Атодан қолган. Гўё Одам Момо Ҳаво билан жаннатдан ерга қувилади, Худо уларнинг бирини Мағрибга, иккинчисини Машриққа жўнатади. Одам Ато Момо Ҳаво ишқида сарсон - саргардон бўлиб, уни ахтаради. Гўё Одам Атонинг чеккан ноласи, "оҳу воҳи" Рост мақоми пардаларидаги куйдан иборат эдт. Шунинг учун мусиқа китоблари муаллифлари Рост мақомини "Уммул - адвор" яъни мақом лад доираларининг онаси деб ҳисоблаганлар. Мазкур афсонани кетириш билан, мусиқа олимлари Ростни энг қадимий ва илк мақом йули эканини исботламоқчи бўлганлар.

"Рост" ибораси эса "мос келадиган","тўғри тушадиган" маъноларини билдиради. Мусиқа рисолаларида айтилишича, бу мақомнинг ладига жуда кўп куй ва ашулалар мос келгани учун "Рост" деб номланган. Дарҳақиқат, Ўзбек ва Тожик халқлари мусиқасида ҳозирда ҳам бу мақом ладига мос мусиқа асарлари сон - саноқсиз,

"Рост" мақоминнинг асосий йўллари бошланадиган парда, яъни тоникаси "ДО" товуши бўлиб, Ўн икки мақом таркибида "Миксолидий" ладига яқин бўлган,Шашмақомда эса, "Миксолидий ва Йоний" дейилган лад қўшилмасига мос келади. Бунинг сабаби бор албатта, чунки Ўн икки мақомдаги Рост ва Ушшоқ мақомлари Шашмақомда Рост мақоми шаклида бирлаштирилган эди. Мазкур миксолидий ва Йоний пардалари бир-бирига бирмунча яқин бўлиб, улардаги фарқ товушқаторнинг еттинчи поғонасидадар.

Мақомлар ижросида етакчи созлардан ҳисобланган танбур торлари "Рост" мақомида катта октаванинг "ДО - Соль" ноталарига созланиб, унинг I - II - IУ - УI поғоналари куйнинг таянч пардаларидир.

"Рост" мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан иборат. Дастлаб унинг чолғу қисмлари яхлит ҳолда бирин - кетин ижро этилади. Бу чолғу қисмлари "Таснифи Рост", "Гардуни Рост", "Мухаммаси Рост","Мухаммаси Ушшоқ","Мухаммаси Панжгоҳ", "Сақили Вазмин" "Сақили Раг-Раг" деб номланади.

Таснифи Ростда бу мақомнинг бош мавзуи баён этилиб, куй оҳанглари жиҳатидан халқ куйларига ўхшайди. Унинг хоналари пешрав воситаси билан ҳаракат қилади. ва кичикроқ ҳажимдаги бозгўйлар билан якунланиб боради. Таснифи Рост ўз тузилиши билан "Усмония" куйига жуда яқин. Унинг пешрав оҳанглари эса жуда кўпгина халқ чолғу куйларида учрайди.

Таснифи Ростнинг хоналари борган сари юқори пардаларга кўтарила бориб, кейинги 6 - 7 хоналар ҳажми жуда ҳам кенгайиб кетади. Масалан, биринчи хона 16 такт бўлгани ҳолда, еттинчи хона 94 тактга етади. Хоналар кенгайиб бориши билан куйнинг мазмуни ҳам чуқурлаша боради.

Рост мақоминнинг бошқа чолғу йўлларидаги Гардуни Рост оҳанг эътибори билан Таснифи Ростга яқин. Лекин,Мухаммас ва Сақиллар оҳанглари тубдан фарқ этади. Мухаммаси Рост билан Мухаммаси Ушшоқ йўллари бир-бирига оҳангдош. Улар икки турли ладга мослаб олинган битта куйнинг вариантларидир.

Мухаммаси Ушшоқ эса, шинавандаларга жуда ҳам яқин куй бўлиб, кишида чуқур ҳам нозик ҳис-туйғулар уйғотади. Айниқса Хоразм намунаси енгилроқ, шўхроқ услубда ижро этилиб, шоду - хуррамлик, хурсандчилик кайфиятини ҳам қўзғатади.

Рост мақомида учта Мухаммас йўллари орасида Мухаммаси Панжгоҳ ажралиб туради. Унинг куй тузилиши ҳам ўзига хос, бошқа мухаммаслардан тубдан фарқ этади. Панжгоҳ ибораси Ўн икки мақом мажмуасида маълум шўъбанинг ифодаси бўлган ва беш поғонали товушқаторни англатган. Шунинг учун унинг лад асоси ҳам асл мақомдан фарқ этади.

Рост мақомида иккита "Сақил" асари мавжуд. Улар Сақили Вазмин ва Сақили Раг - Раг дейилиб, вазмин ибораси арабча "Сақил" сўзининг ўзи, Раг - Раг эса ҳиндча мақом маъносини билдиради. Гардун, Мухаммас, Сақил иборалари доира усуллари ифодаси экани айтиб ўтилган эди. Бу ерда шуни айтиш керакки, номаълум сабабларга кўра Рост мақомида Таржеъ дейилган чолғу қисм учрамайди. Ростнинг чолғу йўллари куй мавзуи ўзига хос бўлиб, доира усуллари бошқа мақомлардаги кабидир. Уларнинг ҳаммаси жозибали,ёқимли, оҳангларга бой. Рост мақомининг чолғу йўллари ижро этилиб, ашула бўлими йўлларига ўтилади.

Ростнинг ашула йўллари ҳам куй мавзуси жиҳатдан хилма - хилдир. Улар биринчи ва иккинчи гуруҳ шўъбалардан таркиб топган. Биринчи гуруҳ Сараҳбори Рост, Талқини Ушшоқ, Насри Ушшоқ, Наврўзи Сабо шўъбалари ва Уфари Ушшоқ қисмидан иборат. Бу шўъбалардан кўринадики, Рост мақоми асосий йўллари уч хил куй мавзуидаги ашулалардан, яъни Рост, Ушшоқ ва Наврўзи Сабо ашула йўлларидан иборат. Рост мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари туркумининг бош мавзуи бўлган Сарахбори Рост билан бошланади. Ундан сўнг унинг ўртта таронаси ўқилади. Ростнинг туркуми кейинги шўъба билан уловчи вазифасини бажарувчи супориш воситаси билан Талқини Ушшоқ шўъбасига уланади.

Талқини Ушшоқдан кейин унинг таронаси айтилади. Бу тарона айнан бир вақтда супориш вазифасини ўтайди ҳамда Насри Ушшоқ шўъбасига уланиб кетади. Насри Ушшоқнинг биринчи, иккинчи тароналари ижро этилиб, супориш билан наврўзи Сабо шўъбасига ўтилади. Унинг кетидан Наврўзи Сабонинг талқинчаси айтилиб, Ростнинг биринчи гуруҳ шўъбалари туркуми Уфари Ушшоқ ва охирги супориш билан якунланади.

Рост мақоми ашула бўлимининг бош мавзуи бўлган Сарахбори Рост ўзининг куй тузилиши жиҳатдан бетакрор ашулла йўлларидан бўлиб,жуда мураккаб қиёфага эга. Сарахбори Рост чолғу муқаддима ва даромад қисми билан бошланади. Сўнгра шеър матнсиз ижро этиладиган оҳанглар орқали ўрта пардаларда ижро этиладиган миёнхат

қисмига ўтилади. Миёнхат қисми ҳам шеърий матнсиз айтиладиган оҳанглар билан тоникага қайтиб тушади. Сарахбори Ростнинг такт ўлчови содда, икки чорак бўлиб "Музореи мусаммани ахроби макруфи маҳзуф" дейилган вазндаги шеърлар билан ижро этилади, яъни Мунисниинг:

Қадди кўзим қаро мени ғам тийра ҳол этиб,
Хуршиддек ёруғ ани арзи жамол этиб -

каби шеърлар мос келади. Сарахбори Ростнинг авж қисмида Сегоҳ, Ушшоқ, Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари бирин - кетин ижро этилади. Бу намудлар бир - бирига оҳанглар воситаси билан уланади ашула йўли эса, туширим қисми "Фуровард" билан якунланади. Сарахбори Ростнинг мураккаб куй тузилишининг тўлиқ англашда мазкур намудларни ажрата билиш асосий омиллардандир.

Сарахбори Ростнинг мураккаб куй қиёфаси тингловчига осон етиб боради, кишида юксак лирик кайфиятлар уйғотади, ажойиб манзараларни тасвирлаб, воқеликни мусиқий бадиий воситалари билан тушунтиради. Намуд, авжлари эса куй мазмунининг рангбаранг бўлишини таъминлайди ва унинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Сарахбори Ростни тинглаш жараёнида киши ҳиссиётида жиддий ҳолат юзага келади. Бундай ҳолат эса, тарона қисмларига ўтилиши билан енгиллашади ва кишида янги ҳис туйғулар ҳосил бўлади. Тароналар ҳам мақом туркумларидаги куй мавзуининг рангбаранг бўлишини таъминлайди. Сарахбори Ростнинг биринчи таронаси ўн олти тактли мураккаб доира усули жўрлигида ижро этилишига қарамай, енгил ва хушчақчақ кайфият уйғотади. Куй ҳаракатида оҳанглар эса равон янграйди. Бу шўъбанинг ошқа учта таронаси янада шўхчанг ва жозибали.

Рост мақоминиинг иккинчи шўъбаси "Талқини Ушшоқ" деб номланади. Шуни айтиш керакки,Рост мақомида Ушшоқ номи билан машҳур бир неча шўъба ва қисмлар мавжуд. Унинг биринчи гуруҳ шўъбаларида яна Насри Ушшоқ ва Уфари Ушшоқ дейиладиган ашула йўллари мавжуд. Уларнинг ҳаммаси бир - бири билан ҳамоҳанг, куй тузилиши ва таркибий қисмлари ҳам бир хил. Талқини Ушшоқ Насри Ушшоқ ва Уфари Ушшоқ маълум ашула йўлининг Талқин, Наср ва Уфар доира усулларида ижро этиладиган вариантларидир. Лекин, уларга ўқиладиган шеър ўлчовлари турлича бўлади.

"Ушшоқ" иборасн арабча "Ошиқ" сўзининг кўплиги бўлиб Ошиқлар деган маънони англатади. Ҳеч шубҳа йўкки, Ушшоқ чолғу ва ашула йўллари, уларга айтиладиган шеърлар ҳам ишқий лирик

характерда бўлган. Ушшоқ шўъбалари ва унинг Уфар қисми куй тузилишини тасаввур этиш учун улардан биттасини қараб чиқилса кифоя.

Масалан, Насри Ушшоқни олиб қараймиз. Бу ашула йўли 6/4 такт ўлчовидаги доира усули жўрлигида ижро этилиб, "Ҳазажи мусамани солим" - дейилган вазндаги шеър ўлчовида ижро этилади. Насри Ушшоқ Подиранинг:

Агар гулшанга кирса сарв гулрўйим хиром айлаб
Югургай сарву гул эз марҳабо бирла салом айлаб -

деб бошланадиган ғазали ўлчовида айтилади.

Насри Ушшоқнинг даромад қисми икки байт шеър билан айтилади, яъни бир хат /бир байт/ шеърга мос ашула жумласидир. Насри Ушшоқнинг авж қисмида учта: Ушшоқ, Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари мавжуд. Булардан Ушшоқ ва Уззол намудлари қисқа берилган бўлиб, бу намудлар Мухайяри Чоргоҳга ўтишда ўзаро уловчи вазифасини ўтайди. Ашула йўли тушурим қисми билан тугалланади.

Насри Ушшоқнинг таркибидаги ҳамма куй қисмлари Талқини Ушшоқ ва Уфари Ушшоқ ашула йўлларида мавжуд. Шу сабабли улар устида алоҳида тўхталиб ўтирмаймиз.

Насри Ушшоқдан кейин унинг иккита таронаси ижро этилади. Бу тароналар кичик ҳажимдаги жозибали ва ёқимли енгил ашула йўллари бўлиб, оддий халқ қўшиқларига яқиндир. Насри Ушшоқнинг биринчи таронаси Хоразмда машҳур бўлган "Ҳануз" ашуласининг ўзидир. Хоразм мақомлари таркибида эса "Нақши Рост", деб номланади.

Рост мақомининг яна битта шўъбаси Наврўзи Сабо ашуласидир. Ўтмиш мусиқа рисолаларида Наврўз байрамига аталган ва наврўз сўзи қўшилиб номланадиган бир неча мақом шўъбалари мавжуд эди.

Улар Наврўзи Араб, Наврўзи Хоро, Наврўзи Баётий, Наврўзи Ажам, Наврўзи Сабо каби аталарди ва Наврўз байрамига нисбат бериларди. Наврўзи Сабо эса, шундай шўъбалардан бири сифатида баҳор манзараларини тасвирлайдиган Роҳавий мақомининг шўъбаси саналган. Шашмақомда эса, Рост мақоми таркибига киритилган. Шу сабабли, Наврўзи Сабонинг куй мавзуи, куй қисмлари Рост мақомининг бошқа шўъбалари матнларидан бутунлай фарқ этади. Ҳатто бунда Рост мақомига хос бўлмаган Наво ва Ораз намудларидан фойдаланганлиги фикримиз далили бўла олади. Наврўзи Сабонинг таъсир этиш кучи ҳам ўзига хос.

Наврўзи Сабо жуда мураккаб тузилган бўлиб, унинг бир байт шеър билан айтиладиган хатлари, мазкур ашула йўлининг қуйидаги қисмларини ташкил этади:

I - хат - даромад; II - III хатлар - ўрта пардаларда ижро этиладиган миёнхат; IУ хат - даромаднинг юқори пардалардаги такрори бўлмиш Дунаср; У - УI хатлар - Сегоҳ намуди; УII хат Наво намуди; УIII хат Ораз намудидан иборат. Ашула йўли туширим қисми "Фуровард" билан тугалланади.

Наврўзи Сабо айниқса машҳур мақомдон устоз Домла Ҳалим Ибодов ижросида мароқли чиқарди. Домла Ҳалим Сегоҳ намуди авжини жуда ҳам кенгайтирилган шаклда айтарди. Бу ашула йўлидан Юнус Ражабий "Фарҳод ва Ширин" мусиқали драмасида Шопур арияси сифатида фойдаланилган бўлиб, Шопурнинг Фарҳодга садоқати, улардаги чуқур самимий дўстлик туйғулари тўлақонли ифодалай олган эди.

Наврўзи Сабодан кейин унинг талқинчаси ижро этилади. Шуни ҳам айтиш керакки, биринчи гуруҳ шўъбалари таркибида Талқинча дейилга шахобчалар бўлмайди, балки талқинчалар иккинчи гуруҳ шўъбаларига хосдир. Наврўзи Сабо шўъбаси эса, бундан мустаснодир. Наврўзи Сабо талқинчасининг куй тузилиши асосий шўъбанинг йўлидан фарқ этади. Унинг кичик бўлаклари ҳам бутунлай бошқа, катта авж сифатида "Зебо пари авжи келади.

Наврўзи Сабо талқинчаси ҳам асосий шўъба йўли каби куй оҳангларга бой, ажойиб ашула йўлларидандир. Наврўзи Сабо асосида жуда кўп куй ва ашулалар яратилган. Жумладан, унинг Талқинчаси оҳанглари асосида Тўхтасин Жалилов "Тоҳир ва Зуҳра" операси учун "Ишқ сели" - деб бошланадиган ария, Комилжон Жабборов эса "Лайли ва Мажнун" мусиқали драмасида қахрамонларнинг "Мубтало бўлдим сенга деб бошланадиган дуетни яратган эдилар.

Умуман Ростнинг биринчи гуруҳ шўъбалари жуда ҳам машҳур ашула йўлларидир. Улар асосида Ўрта Осиёнинг турли воҳаларида Савтлар, уларнинг шахобчалари, Ушшоқнинг тўртта варианти, Гулёри Шаҳноз ва унинг шахобчалари, сурнайда чалинадиган қатор мусиқа асарлари юзага келган эди. Бу шўъба ва ашула йўлларини кўпи иккинчи гуруҳ шўъбалари жумласига киритилган.

Шундай қилиб, Рост мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари Сарахбори Ростдан бошланиб, унинг тўртта таронаси айтилади. Туркум эса Талқини Ушшоққа уланиб кетади. Унинг таронаси ижросидан сўнг Насри Ушшоқ ижро этилади. Сўнгра унинг иккита таронаси ўқилиб, Наврўзи Сабо ва уни талқинчасига ўтилади. Биринчи гуруҳ шўъбалари Уфари Ушшоқ ва охирги Супориши билан якунланади.

Рост мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларига Савти Ушшоқ, Савти Калон, Савти Сабо киради ва Ростнинг биринчи гуруҳ шўъбалари асосида яратилган, уларнинг вариантларидир. "Рост" мақоми иккинчи гуруҳ шўъбалари Савт йўлларидангина иборат бўлиб, уларда Мўғулча учрамайди. Савтлар "Талқин" ва "Наср" шўъбаларига назира қилиниб ишланган ашула йўллари экани тўғрисида айтиб ўтилган эди. Лекин Савти Ушшоқ бу ўринда мустаснодир. Ҳатто унинг лад қиёфаси, куй тузилиши ҳам биринчи гуруҳдаги Ушшоқ шўъбаларидан фарқ этади. Масалан, Насри Ушшоқ билан Талқини Ушшоқ ионий ладига мос келган ҳолда, Савти Ушшоқ товушқатори фригий ладига тўғри келади. Тоника "Рост" мақомида биринчи октаванинг ДО нотаси бўлиб, Савти Ушшоқда "МИ" ёки "СИ" пардасига тўғри келади. Мақомлар ижросида танбурнинг мазкур пардалари Савти Ушшоқ ижроси учун қулай бўлиб, тоника "СИ" нотаси бўлгач "ФА" нотаси олдига диез қўйиш билан товушқатор жўнлаштирилади.

Савти Ушшоқнинг ҳамма шохобчалари ҳам жозибали ва дилрабо ашула йўлларидандир. Улар турлича доира усулларига туширилганда янгича сайқал топади, куй мавзуи ўзгача гавдаланади. Айниқса, қашқарчаи Савти Ушшоқ ёрқин ифода воситаларига бой, таъсирчан, мафтункор ашула йўлларидандир.

Савти Ушшоқнинг Соқийномаси бошланиши Бухоро Ироқининг Соқийномасини эслатади. Лекин унинг ўрта парда ва авж қисмидаги ашула жумлалари Савти Ушшоққа хос янграйди. Савти Ушшоқ уфариси "Фарғонача" хотин - қизлар қўшиғининг ўзи. Улардаги тафовут шуки, Ушшоқ уфаридаги авжлар фарғоначада тушириб қолдирилган.

Савти Ушшоқнинг куй оҳанглари, лад асосига мос жуда кўп халқ куй ва ашулалари мавжуд. Халқимиз орасида машҳур "Гулузорим" "Фарғонача тановар", "Тонг отгунча", Хоразм достонларида айтиладиган "Найлайин" ашуласи, "Ялайман" ва бошқа фарғонача қўшиқ ва яллалар фикримизнинг далалидир.

Композитор ва бастакорларимиз ижодига ҳам Савти Ушшоқ йўллари ўзининг баракали таъсирини кўрсатган. Мухтор Ашрафийнинг "Дилором" операсидаги Дилором арияси, Дони Зокировнинг Навоий ғазалига басталаган "Кўрмадим" романси, Дадаали Соатқуловнинг Муқимий ғазалига ёзган "Навбаҳор" романси, Тўхтасин Жалилов басталаган бир неча ашула йўллари, Ғанижон Тошматовнинг "Истадим" каби кишида ажойиб кайфиятлар қўзғотувчи мусиқа асарлари Савти Ушшоққа ҳамоҳангдир.

"Рост" мақомининг иккинчи гуруҳига кирган шўъбалардан бири Савти Сабодир. Савти Сабонинг лад асоси "Рост" мақомининг асосий товушқаторига мос келади. Савти Сабо Ростнинг биринчи гуруҳ шўъбаларидан Наврўзи Сабо асосида юзага келган. Уларнинг орасида баъзи тафовутлар бўлиши табиий бир ҳолдир. Чунки "Савти Сабо "Наврўзи Сабога" тақлид қилиниб ишланган ва қисқартириб олинган. Савти Сабода Наврўзи Сабодаги куйнинг пағонама - пағона силлиқ ҳаракати сакрама ҳаракатга алмашинган. Уларнинг дастлабки 3 хати оҳанглари деярли бир хил бўлиб, Савти Сабода Наврўзи Сабодаги "Сегоҳ","Наво" ҳамда "Ораз" намудлари ўрнига "Зебо пари" авжидан моҳирона фойдаланилган. Савти Сабо ва унинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар дейилган шохобчаларида бир хил куй қисмлари мавжуд, яъни биринчи хат икки марта такрорланадиган даромад қисми, иккинчи хат ўрта пардаларда айтиладиган Миёнхат, учинчи ва тўртинчи хатлар Зебо пари авжи ва охирги хат туширим қисмларидан ташкил топган. Савти Сабо йўллари улар асосида юзага келган ашула йўллари орқали ҳам машҳур бўлган.

"Рост" мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларидан яна бири Савти Калон дейилади. Бу ерда Калон сўзи бастакор тахаллусидир. Савти Калон ҳам беш қисмли ашула йўли бўлиб унинг шохобчалари Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфардир. Савти Калоннинг намуналари Ўзбекистон ва Тожикистонннинг турли воҳаларида кенг тарқалган бўлиб, улар асосида жуда кўп куй ва ашулалар яратилган, чунки Савти Калоннинг тузилиши, куй оҳанглари халқ мусиқа асарлари заминидадир. Улар асосида яратилган Қаландар I - II, унинг вариантлари "Ким десун","Раққосасидан","Фарҳод ва Ширин" мусиқали драмасидаги Ширин арияси каби ашула йўллари халқимизнинг севимли мусиқа асарлари бўлиб келган.

Савти Калон ва унинг шохобчаларининг куй тузилиши, куй ҳаракати ва таркибий қисимлари бир хил. Шу сабабли улар ҳақида умумий тушунча бериб ўтамиз. Савти Калоннинг икки хати - иккита турли услубда айтиладиган Даромад қисми. Учинчи хат - ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат, тўртинчи, бешинчи хатлар - Зебо пари авжи, олтинчи хат эса, туширим қисмларидан иборат.

Савти Калон шўъбасини тинглар эканмиз, кишида қандайдир умид ва орзуга эришиш ҳиссиётлари акс этади,инсонга хушчақчақ кайфиятлар бахш этади. Унинг бош йўли Талқинча ва Қашқарчаси тинглганда, бу ашула куйи кишини гўё мақсадга қараб талпингандек туюлади. Соқийнома ва Уфари эшитилганда, беихтиёр шоду хуррамлик сезилади, рақсга таклиф этилгандай сезилади.

Умуман Рост мақоми йўлларига мос куй ва ашулалар халқимиз мусиқа меросида муносиб ўрин эгаллайди. Бундай асар мусиқа бойликларимиз олтин жавонидан салмоқли жой олади.

НАВО МАҚОМИ.

НАВО - Шашмақом мажмуасидаги учинчи мақомдир. Унинг тарихи ҳам узоқ ўтмиш замонларга бориб тақалади. "Наво" атамаси арабча - ёқимли куй, оҳанг маъноларини билдиради. Бадиий адабиётда булбулнинг сайрашини мақтаб, шоирлар булбулнинг навоси, нола чекиши, - дейдилар. Буюк Навоий ҳам ўз тахаллусини шу сўздан олган ва "Наво чекувчи, куйловчи" маъноларида қўллаган. Ўтмиш мусиқа рисолаларида Наво мақоми Нағмаий Довудий, яъни Довуд пайғамбар куйи деб ҳам аталади. Бу ҳақда кўпгина афсоналар келтирилади. Довуднинг ўзи диний афсоналарда мусиқа рамзи сифатида қаралади. Бир афсонада нақл қилинишича, гўё Худо Одам Ато танасини тупроқдан яратиб, унга жон киритмоқчи бўлади. Фаришталар қанча уринмасинлар, бу ишни уддалай олмабдилар. Жон эса Одамнинг қоронғу қалбига киришга ҳеч унамабди. Худога хабар қилибдилар. Худо шу Одамнинг бўлажак зурриёдидан, Довуднинг инсонлар жони сақланадиган омборида қандайдир идишда сақланаётган руҳни олиб келишни буюрибди. У гўё идиш ичидан танбурни олиб, Наво мақоми йўлларида ажойиб бир ашулани хониш қилибди. Бундан завқланиб, эриб кетган жон одамнинг танасига қандай қилиб кириб қолганини билмай қолибди. Наво мақоми шу сабабли " Нағмаи Довудий" деб номланган экан. Бундай афсоналар, мусиқани "ҳаром" - деб, санъат аҳлларини хўрлаб, камситган ҳамда уларни таъқиб этган диний ақидаларга қарши тўқилган эди. Бинобарин бу ривоятлар ўтмиш мусиқа ҳаётида маълум даражада ижобий таъсир кўрсатган. Ўтмиш мусиқа рисолаларидан маълумки "Наво" ун икки мақом мажмуасида ионий ладига мос келади. Шашмақомда эса, Навонинг асосий йўллари РЕ эолий - ФА ионий ладларига монандир. Наво мақомининг айрим шўъбалари авжида миксолидий ладида ижро этиладиган ашула қисмлари учраб туради. Мақомлар ижросида етакчи соз ҳисобланган танбур Наво мақомига секундага /соль-фа-соль/ созланиб, мақом тоъушқаторининг I - III - IУ -УI поғоналари таянч пардалари ҳисобланади.

Наво мақоми йўллари айниқса танбур ижросида тўлақонли ва жозибали янграйди. Чунки, танбурнинг пардаларини мослаб созланиши Наво куйларига мувофиқ тушади, унинг жўр торлари куйга ҳамоҳанг ва ҳамсадо қўшимча товушлар воситаси билан уйғунлашиб, куйнинг таъсирчанлигини ва янгроқлигини таъминлайди, кишида энг нозик ҳис - туйғулар уйғотади. Ўтмишда Наво мақоми йўллари асосида юзага келган куй ва ашулаларнинг кўпи танбур асосида яратилар, ҳамда танбурда ўринлатиб чалинарди.

Наво мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан иборат. Ашула бўлими эса, биринчи ва иккинчи гуруҳ шўъбаларидан таркиб топган.

НАВОНИНГ чолғу қисмлари саккизта бўлиб, Таснифи Наво, Таржеи Наво, Гардуни Наво, Нағмаи Орази Наво, Мухаммаси Наво, Мухаммаси Баёт, Мухаммаси Ҳусайний, Сақили Наво - деб номланади. Бу ўринда, аввал айтганимиздек, "Тасниф" ибораси мақомнинг бош куйи, асари, Таржеъ - қайтарма оҳангларидан иборат куй. Гардун, Мухаммас ва Сақил иборалари - доира усулларининг ифодаси, Нағмаи Орази Наво - Ораз тахаллуси билан машҳур бўлган бастакорнинг нағмаси, яъни куйи, Баёт - Ўрта Осиёда яшаган қадимий турк қабиласига нисбат берилган куй, Ҳусайний - бастакорнинг тахаллусини ифодалайди. Наво мақомини бу чолғу қисмларининг куй оҳанглари бир - биридан фарқ этади. Навонинг чолғу қисмларини тинглар экан-миз, улар никоҳ маросимларида сурнайда чалинадиган куйларни эслатади, ҳамда инсонда тўй - ҳашамларда ҳосил бўладиган кайфиятларни уйғотади. Масалан, Таснифи Наво ва Таржеи Навонинг усул суръатини бироз тезлаштириб, сурнай, карнай, ноғораларда ижро этилса, сурнай куйларидек садоланади.

Навонинг чолғу йўллари оҳангларга бой, кишида нозик ҳис-туйғулар қўзғатадиган таъсирли куйлардан иборат. Наво мақоми йўллари ўзбек ва тожик халқларининг узоқ ўтмиш замонлардан бошлаб тўплаб келган бой ички маънавий дунёсини ҳаққоний равишда акс эттирадиган мусиқа дурдоналаридандир. Наво мақомининг чолғу қисмлари турли доира усулларида ижро этилсада, туркум тарзида чалинганда улар бир - бирининг бевосита давомидек туюлади.

Наво чолғу йўлларида асосий лад - тоналлик сақлансада, Мухаммаси Наво, Мухаммаси Ҳусайний, Сақили Навода баъзи ўзгаришлар содир бўлади. Лекин Навонинг асосий куй мавзуи Наво мақомига хос руҳий ҳолат ҳамма чолғу йўллари бўйлаб сақланиб қолади. Наво оҳанглари турли чолғу қисмларида ҳар хил намоён бўлиб туради. Баъзи чолғу йўллари, масалан, Нағмаи Орази Наво, Мухаммаси Наво, Мухаммаси Ҳусайний, Сақили Наво, мақом бошланадиган тоникага кўра юқори пардалардан бошлангани учун, алоҳида ижро этилганда, бошқа куйнинг давомидек туюлади. Бу нарса мазкур чолғу йўллари туркум тарзида ижро этишга мўлжалланиб яратилганини кўрсатади. Масалан, Мухаммаси Ҳусайнийни тинглаганда шундай ҳолатни кўрамиз.

Наво мақоми чолғу қисмлари асосида анчагина чолғу куйлари , жуиладан сурнай йўллари яратилган бўлиб, улар Наво куйлари ва "Сурнай Наво йўллари" дейилади. Бундай куйлар Навонинг халқ орасида жуда ҳам машҳур бўлиб кетишига сабабчи бўлган эди.

НАВО мақоми ашула бўлимининг биринчи гуруҳ шўъбалари Сараҳбор, Талқин, учта Наср ва битта Уфар қисмларидан таркиб топган.

Наво мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари - Сарахбори Наво, Талқини Баёт, наср шўъбалари - Насри Баёт, Орази Наво, Ҳусайний Наво - деб номланади. Уларнинг кўпчилиги бир нечтадан тароналарга эга. Бу тароналар шўъбалар асосий йўлларидан кейин ижро этилиб, лирик шаклдаги мураккаб ашулалар айтилгандан кейин ҳосил бўладиган жиддий кайфиятни енгиллаштириб боради ва баъзи тароналар бир шўъбадан иккинчисига уланиб, мақом йўлларининг туркум тарзида ижро этилишида уловчи /супориш/ вазифасини ҳам ўтайди.

Мазкур мақом Сарахбори Наво шўъбасидан бошланади. Унинг куй тузилиши жуда мураккаб, шунга қарамай, уни тинглаганда кишида нозик лирик ҳис - туйғулар уйғотади ва унга катта шавқ-завқ бахш этади.

Сарахбори Наво чолғу муқаддима ва бир байт шеър билан айтиладиган биринчи хат - даромад қисми билан бошланади ва шеър матнисиз айтиладиган оҳанглар билан якунланади. Иккинчи хат ўрта пардаларда ижро этилиб, биринчи мисра шеър иккита ашула жумларида такрорланади ва иккинчи мисра шеър ўқилиб, тоника, яъни "Фа" пардасига қайтади. Иккинчи ҳат ҳам шеър матнисиз "Ҳай ёр, эй ёра" каби ундов сўзлар билан ижро этиладиган оҳанглар билан якунланади. Сарахбори Навонинг учинчи хати Орази Наво шўъбаси

бошланиш қисмидан олинган Ораз намуди авж сифатида фойдаланган ашула қисми, унинг тўртинчи ва бешинчи хатлари эса Наво намуди, яъни Навонинг маълум кўринишини авж таризида фойдаланилган шаклидир. Ораз намуди ҳам ҳанглар билан айтилиб, фуровард, яъни /туширим/ қисмига уланиб кетади.

Сарахбори Наво 2/4 такт ўлчовидаги "бак - бум", бак, бум" каби талаффуз этиладиган доира усулида ижро этилиб, Музореъ вазнидаги шеърлар туридан Саккокийнинг:

Сентек жаҳонда кўзлари айни бало қани,
Ментек анинг балоси бирла мубтало қани? -

деб бошланадиган ғазалига мос ўлчовдаги шеърлар билан ўқилади.

Сурнай Наво йўлларидан хабардор киши, ҳар қандай ўзгаришлар билан айтилмасин, бошқа куйлар таркибида уни ажратиб олиши қийин эмас. Наво намуди турли кўринишларда куй ва ашулалар авжида бирдек оҳангдор ва жозибадор янграйди, тингловчини нозик ҳис туйғулар ва эзгу ҳаёлларга чўмдиради.

Масалан, "Абдураҳмонбеги" ашуласи авжидаги Наво намудини олиб қаралса кифоя. Наво намудини устозлардан Ҳожи Абдуллазиз, Ота Ғиёс, Домла Ҳалим, Леви Бобохонов, Уса Шоди Азизов каби мақомдонлар жуда ҳам зўр ихтиро билан айтардилар ва ўзлари ижро этадиган ашула йўлларида фойдаланишга ҳаракат этардилар.

Сарахбори Наводан кейин унинг иккита таронаси ижро этилади. Улардан биринчиси турли ўлчовдаги маълум вазнга мос келувчи ёки арузга тўғри тушмайдиган тожик халқ шеърлари билан ижро этилади. Иккинчи таронаси эса биринчи таронанинг бевосита давоми сифатида янграйди. Сарахбори Наво тароналари ижро этилиб, талқин усулида айтиладиган "Супориш" орқали Талқини Баёт шўъбасига ўтилади. Талқини Баёт, Насри Баёт ва Уфари Баётга ҳамоҳанг ҳамда улар маълум Баёт ашула йўлининг талқин, наср ва уфар доира усулларида ижро этиладиган турли кўринишларидир. Уларнинг таркибида даромад, ўрта пардаларда айтиладиган миёнхат, баёт оҳангларининг юқори пардаларидаги такрори /дунасри/ ёки Баёт намуди ва тушурим қисмлари мавжуд. Мазкур ҳамоҳанг ашула йўлларидан Талқини Баёт ва Уфари Баёт "Рамали мусаммани маҳзуф" дейилган вазндаги ғазаллари билан ижро этилади:

Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдирким, менинг жонимдадур.

Насри Баётга айтиладиган шеърлар "Ҳазажи мусаммани солим" ўлчовида яъни:

Рафиқо, менга бир дам дўстлиг расмини бунёд эт;
Ки мен бордим ўзимдин, ёр агар келса хабардор эт.

Талқини Баётнинг асосий йўли ижро этилиб, унинг таронасига ўтилади. Шу шўъба Насрлар доира усулидаги "супориш" воситаси билан Насри Баёт шўъбасига уланиб кетади. Насри Баёт, Талқини Баётнинг ритмик варианти бўлсада, ўзига хос янграйди. Ашула йўли наср усулида янгича оҳанг, бошқача куй ифода воситалари касб этади. Ўзининг сеҳирли оҳанглари билан эшитувчига завқ бағишлайди. Насри Баётни таҳлил этиб тинглаб кўрилса фикримизнинг далили бўлади.

Насри Баётнинг таронаси 3/4 такт ўлчовидаги доира усули жўрлигида ижро этилади. Бу ашула йўли ўтмишда Нақши Наво ёки Нақши Баёт , - деб ҳам аталган. Нақш ибораси "Нақш","безак" маъ - носида мақом шўъбаларига боғланадиган, тароналарга кўра йирикроқ шаклдаги ашулаларни ифодалаган. Дарҳақиқат бу нақш йўли Насри Баётдан кейин тингланса, кишида ҳосил бўладиган жиддий кайфият енгиллашади,у қандайдир нозик ҳис - туйғуларни юзага келтирадиган равон ашула йўлини тинглаб, ором олади. Таронаи Баёт Ўрта Осиёнинг турли воҳаларида жуда кенг тарқалган. Тошкент ва Фарғонада машҳур бўлган Баёт туркумида "Баёт икки" деб номланиб, ҳофизлар тамонилан турли услубларда айтилиб келинган. Шу ашула йўли таъсирида бастакорларимиз ўнлаб ашулалар яратганлар. Тухтасин Жалиловнинг "Боғаро","Эй кўнгул", Комилжон Жабборовнинг "Келдик","Назора қил", Юнус Ражабийнинг "Кошки" каби ашулаларини кўрсатиб ўтиш кифоя.

"Таронаи Баёт" айтилгандан кейин, туркум кейинги шўъбага уловчи вазифасини ўтайдиган супориш орқали Ораз Навога уланиб кетади. Ораз Наво "Наср" дейиладиган шўъбалар жумласидан бўлиб, унинг доира усули ва шеър ўлчови Насри Баётдаги кабидир. Ораз Навонинг куй мавзуи ва ҳиссий таъсир кучи Навонинг бошқа шўъбаларидан бутунлай фарқ этади. Уни тинглаганда, жасоратбахш кайфиятлари уйғонади. Бундай ҳоллар" "наср" шўъбаларининг ҳаммасига ҳам хос. Чунки "Наср" сўзи "Кўмак","Зафар" маъноларини билдириб, мазкур ибораларга маънодош.

Ораз Наво ҳам даромад қисми билан бошланади. Унинг кейинги икки байт шеър билан ўқиладиган икки хати ўрта пардаларда ижро этиладиган миёнхат, тўртинчи хати - Баёт намуди, авжи

у – УII хатлар бир неча кўринишларда такрорланадиган Ораз намуди ва охирги хат – даромад жумлаларига ўхшаш туширим қисмларидан таркиб топган. Ораз Навонинг, айниқса унинг асосида яратилган Ораз намуди тингланганда, уни бошқа мақом йўллари таркибида осон ажратиб олиш мумкин. Чунки Ораз мавзуидаги ашула жумлаларида "Ёр-ёр, ёрей" дейилган сўзлар билан ўқиладиган оҳанглар айтилади.

Ораз Наводан кейин унинг учта таронаси ўқилади. Уларнинг биринчиси 3/4 такт ўлчовидаги доира усулида, иккинчиси – Соқийнома доира усулида, учинчиси – Талқин доира усулида ижро этилади. Бу тароналар бир – бирининг кўринишлари бўлсада, турли кайфият бахш этувчи енгил ашула йўлларидек эшитилади ва турли бўёқларда таранум этилади. Ораз Наво тароналари ҳам чуқур лирик ҳис-туйғулар билан суғорилган. Доира усули ўзгара бориши билан ашула йўллари янги тусга кира боради ва туркумнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Ораз Наво тароналари айтилгандан сўнг мақом туркуми сўпориш қисми орқали Ҳусайний Наво шўъбасига уланиб кетади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ораз ва Ҳусайний шўъбалари Дугоҳ мақомига ҳам киритилиб, улар Ораз Дугоҳ ва Ҳусайни Дугоҳ – деб номланади. Бу шўъбалар иккала мақомда бир хил куй тузилишида бўлиб, Наво ва Дугоҳ мақомлари лад – тоналлигига мослаб олинган.

Ҳусайний Наво Рост мақомидаги Наврўзи Сабо шўъбаси оҳанглариga ўхшаш йўл жумлалари билан бошланади. Унинг кейинги хатлари ҳам Наврўзи Сабо йўлига ўхшайди. Фақат унинг авжида Баётга ҳамоҳанг куй қисмлари мавжуд. Уларни Ҳусайнийнинг октава даражасидаги ривожлантирилган тури дейиш ҳам мумкин.

Ҳусайний Наво оғирроқ усулда ижро этилиб, уни тинглаганда киши бироз толиқиб қолиши мумкин. Шунинг учун туркумнинг якунловчи қисми – Уфари Баётга ўтилиши билан киши ўзида анча енгиллик ҳис этади. Уфари Баёт шўхроқ Уфар доира усулида ижро этилиб, рақс куйлари каби янграйди. Унга ҳамоҳанг шўъбалар – Талқини Баёт ва Насри Баётдаги вазминлик бу ерда бутунлай сезилмайди ва тинглов-чини хушчаққак, ўйин – кулгу вазиятига олиб киради. Шундай қилиб, Наво мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари туркуми Сарахбори Наводан бошланиб, унинг тароналари ўқилади сўнгра, Талқини Баётга сўпориш қилинади. Талқини Баёт таронаси билан айтилиб, Насри Баётга уланиб кетади. Унинг тароналари ижро этилгандан кейин, Наво мақоми туркуми Ораз Наво ва унинг тароналарига ўтади. Бу шўъба қисмлари

ҳам супориш қисми орқали Ҳусайний Навоға, ундан сўнг шўъбалар туркуми Уфари Баёт ва охирги супориш қисми билан якунланади. Наво мақоми таркибидаги шўъбалар куй оҳанглари жиҳатидан жуда бой бўлган Сарахбори Наво, Баёт, Ораз ва Ҳусайний мавзуидаги ашула йўлларидан иборат. Бу ашула йўллари асосида жуда кўп туркумли шўъбалар, куй ва ашулалар яратилган. Бу шўъбалар Навонинг иккинчи гуруҳ шўъбалари жумласига киритилган.

НАВОНИНГ иккинчи гуруҳ шўъбалари Савти Наво, Мўғулчаи Наво, Мустазоди Наво - деб номланади. Уларнинг ҳар бири Навонинг биринчи гуруҳ шўъбалари асосида яратилган. XIX аср ўрталарида Бухоро ва Хоразмда тузилган ва Шашмақом ашулаларига айтилган шеър матнларини ўз ичига олган тўпламларда бу шўъбалар умуман келтирилмайди. Бу эса Наво мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбалари ҳам XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб машҳур бўла бошлаган дейишга имкон беради.

Уларнинг биринчиси Савти Наво, Наво оҳанглари таъсирида юзага келган. Лекин, негадир унинг асосий йўли узоқ йиллар давомида чапандоз доира усулида ижро этилиб келинган эди. Шу сабабли у Чапандози Наво - деб ҳам номланади. Шашмақомнинг сўнггги олти жилдлик нашрида Юнус Ражабий Савти Навонинг "Савт" доира усулидаги намунасини яратди. Бу ўринда Чапандози Навонинг куй йўли, ҳаракати, унинг таркибидаги куй бўлаклари сақланган ҳолда оргинал ашула йўли юзага келтирилди. Дарҳақиқат, Чапандоз усули билан бошланган ашула туркумининг Савт, деб аталиши қоидадан мустасно, иккинчи гуруҳ шўъбалари ўз тузилиши нуқтаи назаридан Савт усулидаги ашулалар билан бошланиши лозим. Шундай қилиб, Савти Наво тўлдирилди ва уни яхлит олти қисмли шакли юзага келди. Савти Навонинг бош ашула йўли ижро этилгандан сўнг, Чапандози Савти Наво ва унинг Талқинчаси, Қашқарчаси, Соқийномаси ва Уфари айтилиб, туркум якунланади. Савти Навонинг бу қисмлари доира усули ва уларга айтиладиган шеър ўлчовлари эътибори билангина бир-биридан фарқланади. Куй оҳанглари, куй ҳаракати ва унинг бўлаклари Савти Навонинг ҳамма қисмларида бир хилдир. Савти Наво ашула йўлларининг тузилишини тасаввур этиш учун Чапандози Навони ташкил этган ашула қисмлари билан танишиб чиқамиз.

Чапандози Наво чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг даромад қисми, яъни бошланиш ашула жумлалари икки мисра шеър билан айтиладиган биринчи хатни ташкил этади. Чапандози Навонинг иккинчи ва учинчи хатлари тўрт мисра, /икки байт/ шеър

билан ўқиладиган миёнхат, яъни ўрта пардаларда ижро этиладиган ашула бўлагидан иборат. Икки байт шеър билан айтиладиган тўртинчи ва бешинчи хатлар Дунаср ашуланинг бошланишидаги куй жумлаларини октава даражасидаги баланд пардаларда такрор ижро этиладиган қисмини ташкил этади. Олтинчи ва еттинчи хатлар ашуланинг катта авжи бўлмиш Наво намудидир. Саккизинчи хат Уровард, ашуланинг туширим қисмини ташкил этади. Чапандози Саъти Наво ўқиладиган шеър "Ҳазажи мусаммани солим", дейилган вазнда, Машрабнинг:

Латофатли бу боғ ичра бўйнг сарви хироиндур,
Кўнгул қумриси тинмай ким, доим шўру афғондур, -

деб бошланадиган ғазалига айтилади.

Бу ашула йўли жуда кўп мақомдон хонандалар репртуарида катта ўрин эгаллаб келган эди. Машҳур бастакор Тўхтасин Жалилов "Тоҳир ва Зуҳра" мусиқали драмасида ва шу номли операсида Чапандози Савти Навонинг маълум кўринишидан Тоҳир арияси, унинг асл йўлидан эса Зуҳра арияси сифатида фойдаланган эди. Тоҳир арияси қаҳрамоннинг ички кечинмаларини ифодалайди, адолатсизлик, шафқатсизлик ҳукум сурган замонда севги-муҳаббатни оёқ ости қилиниши натижасида юзага келган аянч аҳволни тўлақонли акс эттиради.

Савти Наво йўлларининг машҳур эканини шундан ҳам билса бўладики, улар асосида Турк - дейилган авж юзага келган. Савти Навонинг бошланишидаги оҳанг турли мақом йўллари аниқида кўплаб учраб туради.

Шуни ҳам айтиш керакки, Саъти Навонинг бош куйи Наво йўлларини эслатсада, лекин ўзига хос ашула йўлларидандир. Айниқса унинг Уфари шўхчанг ва мароқли оддий халқ қўшиқ ва ашулалари сингари янграйди, Савти Наво куй йўли Уфар доира усулида аслича қолсада, бутунлай бошқача оҳангга ўхшаш эшитилади ҳамда таъсирчанлиги ортади, равон ва енгил ашулага айланади.

Наво мақомининг иккинчи гуруҳига кирган шўъбалардан бири Мўғулчаи Наво деб номланади. Бу шўъбанинг биринчи қисми Мўғулча доира усулларида ижро этилгани учун шундай номланган. Мўғулчаи Навойўллари биринчи гуруҳ шўъбалари бўлмиш Талқини Баёт ва Насри Баёт асосида яратилганлиги яққол сезилиб туради. Унинг доира усули 5/4 такт ўлчовида бўлиб, Савт йўлларидаги каби ижро этилади. Мўғулчаи Наво беш қисмли туркум ашула йўлларидан иборат бўлиб унинг таркибида ҳам Талқинча, Қашқарча, Соқийнома шохобчалари ва Уфар қисмлари мавжуд. Улар Мўғулчаи Наво асл йўлининг турли доира усулларидаги кўринишлари бўлиб, куй тузилиши, куйҳаракати ва

қисмлари бир хилдир.

Мўғулчаи Навонинг ҳамма ашула йўллари чолғу муқаддима билан бошланади. Уларнинг биринчи ва иккинчи хатлари - даромад, учинчи хати - миёнхат, тўртинчи хати - Баёт намуди, бешинчи хати - Наво намуди, охирги хати - тушириш қисмларидан иборат. Мўғулчаи Навонинг бош ашула йўли, унинг Талқинча ва Қашқарча ашула йўллари "Рамали мусаммани маҳҳуф" - дейилган бир хил шеър ўлчовида ижро этилади:

Кетди ҳушум ул париваш жилва оғоз айлагач,
Ўртади жон пардасин мутриб Наво соз айлагач.

Шуниси диққатга сазоворки, Мўғулчаи Наво Уфарининг даромад қисми тоникага нисбатан секста баландлигидаги товушдан бошланиб, пастга ҳаракат қилаверади. Мўғулчаи Наво йўллари туркум тарзида ижро этилганда, бундай ҳол ашула йўлларининг жозибадор ва оҳангдорлигини таъминлайди, худди уларга безакдек бўлиб тушади,туркум эса ранг - баранг янграйди.

Мўғулчаи Наво - жозибали ашула йўлларидан бўлиб, айниқса Уста Шоди Азизов ижросида ёқимли янграйди. Унинг бош ашула йўлидан Мухтор Ашрафий ўзининг симфоник оркестр учун ёзилган "Улуғбек" асарида муваффақиятли фойдаланган эди.

Наво мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбаларидан учинчиси Мустазоди Наво - деб номланади. Мустазоди Наво ҳам Савт ва Мўғулчалар режасида тузилган бўлиб, унинг таркибида ҳам Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар қисмлари мавжуд.

"Мустазод" арабча сўз бўлиб "Орттирилган" маъносини билдиради. Бу ибора шеър вазнининг ҳам ифодасидир. Мустазод шаклида шеърнинг ҳар бир мисрасига қофияланган мустақил кичик мисралар қўшилиб, шеър ўлчови кенгайтирилади, орттирилади. Кўпинча, мустазод шеър ўлчови "Ҳазаж" баҳри турларидан бўлиб, у қуйидагича ўқилади:

Жоно, қарашинг бирла шарафли назаринг бор,
мендан хабаринг бор,
Қўйингда неча вола-ю шайдо башаринг бор,
Кўп ғамзаларинг бор.

Мустазоди Навонинг куй йўлида ҳам шеър шаклидаги каби орттирилган куй бўлаги мавжуд. Бунда ҳар бир куй жумласи кетидан уни якунлаб борувчи кичик бир куй бўлаги қўшилади. Бу қўшимча қисм эса, асосий куй жумласига нисбатан квинта даражасида баланд

пардадан бошланиб, пастга ҳаракат этади. Худди шундай куй тузилмаси Бузрук мақоми Рок шўъбасининг Мустазод қисмида ҳам учрайди. Мустазоди Наво асосий йўли талқин доира усулида айтилиб, унинг жумлаларида бошланғич 8 такт асосий куй жумласи бўлиб, кейинги беш такт мустазод яъни "орттирилган" қисмидир.

Мустазоди Навонинг биринчи хати - даромад, иккинчи хати - миёнхат, учинчи ва тўртинчи хатлар - Баёт намуди, бешинчи хат - Наво намуди, охирги хати эса - тушириш қисмларидан иборат.

Мустазоди Навонинг мелодик тузилиши ва доира усули анча мураккаблигига қарамай, ўзининг ёқимлилиги, оҳангдорлиги ва улуғворлиги билан ажралиб туради. Уни ижро этишда ҳам хонандадан катта тажриба, юксак ижро маҳорати талаб қилинади. Мустазоди Навонинг бош йўли ижро этилгандан сўнг унинг шохобчалари - Талқинчаси, Қашқарчаси, Соқийномаси ва Уфари ўқилади. Шуниси диққатга сазоворки, Мустазоди Навонинг Талқинчаси, Қашқарчаси ва Соқийномаси асосий шўъбанинг бошқа доира усулларидаги кўринишлари бўлсада, "Мустазод" қисми уларда бутунлай учрамайди. Унинг Уфарида эса, мустазод шакли яна тикланади. Мустазоди Навонинг Уфарида доира усулигина ўзгаради, шеър ўлчови, куй тузилиши эса бутунлай сақланиб қолади.

Мустазоди Наво ва умуман "Мустазод" шаклидаги куй ва ашулаларнинг турлари ва намуналари созанда ва хонандалар репертуарида кенг ўрин тутади. Мустазоди Навонинг биринчи асл қисми Ҳамид Олимжон ва Юнус Ражабийнинг "Муқанна" мусиқали драмасида дуэт, унинг талқинчаси эса, Хуршиднинг ғазалига айтиладиган машҳур ашула эди. Айниқса Хоразм водийсида Мустазод йўллари кенг тарқалган бўлиб, улар рақс ва ашулачилар дасталари жўрлигида ижро этилади.

Умуман олганда Наво йирик мақомлардан бўлиб, унинг оҳанглари асосида жуда кўп куй ва ашула ҳамда сурнай йўллари яратилган. Бунга сурнай Наво йўллари кўшилса, бу мақомнинг қанчалик кўлами кенг эканини билиб олиш мумкин. Бу ўринда Тошкент, Фарғона ва Ўзбекистон ҳамда Тожикистонннинг бошқа воҳаларида кенг тарқалган Баёт ашулалар туркуми ҳақида эслатиб ўтиш кифоя.

Баётнинг йўллари шу қадар кенг тарқалганки, бастакорлар тамонидан улар асосида жуда кўп куй ва ашула йўллари юзага кетирилган. Фақат Баёт иккинчи асосида ўнлаб унинг вариантлари ҳозирда ҳам яратилиб келинмоқда. Шубҳа йўқки, Наво мақоми оҳанглари бундан кейин ҳам кўплаб мусиқа асарлари, симфоник оркестр учун ажойиб манзаралар юзага келишида, саҳна асарларининг яратилишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

ДУГОҲ МАҚОМИ.

Шашмақом таркибидаги тўртинчи мақом - Дугоҳ мақомидир.

Дугоҳ атамаси икки ўрин, икки жой маъноларини билдиради. Ўрта асрлар мусиқа рисолаларида, Ўн икки мақом мажмуасига кирган, Ҳусайний дейилган мақомнинг шўъбаларидан бири бўлиб, назарий жиҳатдан у бутун тон оралиғидаги иккита пардани ифодалаган. Мусиқа амалиёти тажрибаларидан маълумки, Шарқ мусиқасида икки парда чегарасида ижро этиладиган куй ва ашулалар умуман учрамайди. Бу ўринда, ўтмишдаги мусиқа олимлари бутун тон оралиғидаги иккита пардадан бошланадиган асарларни ҳисобга олган бўлсалар керак. Масалан, Дугоҳ мақомининг Ҳусайний шўъбаси ёки Тошкент - Фарғонада машҳур Дугоҳи Ҳусайнийни тинглаб кўрилса, куй бошланишидаги товушлар оралиғи бу фикрни далили бўлиши мумкин.

Мақомлар хусусида узоқ йиллар давомида тадқиқотлар олиб борган марҳум профессор В.М.Беляевнинг айтганидек Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ номи билан машҳур бўлган мақом ва шўъбаларнинг тузилиши чалкаш ва ноаниқ. Бу масала ҳалигача мавҳумлигича қолиб келмоқда. Шундай экан, Дугоҳнинг мусиқа рисолаларида бутун тон оралиғидаги икки поғонали товушлар бирикмаси - деб кўрсатиш, мусиқа асарларининг диапазонини кўрсатмайди, балки улар бошланишидаги икки пардани ифодалайди, - дейишга тўғри келади. Ўтмишда Дугоҳ жуда кўп мақомларнинг шўъбаси сифатида машҳур бўлганлиги маълум. Шарқ мусиқа назариясида Дугоҳнинг бошқа маъноси ҳам бор. Маълум мақомнинг товушқатори сақланган ҳолда, унинг иккинчи пардасидан бошланиб, ижро этиладиган куй ва ашулалар ўша мақомнинг дугоҳи дейиларди. Масалан, Дугоҳи Ҳусайний, яъни Ўн икки мақом таркибидаги Ҳусайний мақомининг иккинчи пардасидан бошланадиган куй ёки ашула, Дугоҳи Рост ҳ Рост мақомининг иккинчи пардасидан бошланадиган мусиқа асари ва ҳоказо.

Шашмақом таркибида Дугоҳ, мустақил мақом бўлиб, ўтмишдаги шўъба мавқеини бутунлай йўқотган. Шашмақомда Дугоҳ мақомига Чоргоҳ Ораз, Ҳусайний оҳанглари ва уларнинг ладига мос куй оҳанглари асосий куй мавзулари сифатида гавдаланади.

Дугоҳ ҳам Шашмақом таркибидаги бошқа мақомлар каби чолғу ва ашула бўлимларидан иборат. Унинг таркибида туркум тарзида ижро этиладиган чолғу қисмлар ва қатор шўъбалар мавжуд.

ДУГОҲНИНГ ЧОЛҒУ БЎЛИМИ.

Дугоҳнинг чолғу йўллари Таснифи Дугоҳ, Таржеи Дугоҳ, Гардуни Дугоҳ, Пешрави Дугоҳ, Самои Дугоҳ, Мухаммаси Дугоҳ, Мухаммаси Чоргоҳ, Мухаммаси Хожи Ҳўжа, Мухаммаси Чор Сархона, Сақили Ашқулло - деб номланади. Бу ерда Дугоҳнинг Таснифи чолғу йўлларининг бош мавзуи саналиб, бошқа чолғу куйлари ва баъзи ашула йўллари мазмунини ҳам акс эттиради. Гардун, Самоий, Мухаммас иборалари доира усуллари ифодасидир. Уларнинг тузилиши умуман мақомларга хос қиёфада бўлиб, хона ва бозгўйлар воситаси билан ривожлана боради. Дугоҳ мақоми чолғу йўлларининг хоналари айниқса пешрав оҳангларига бой. Мақомлар ижросида етакчи соз ҳисобланган танбур асооби Дугоҳ, мақомида квартага созланиб унинг асосий лад - тоналлиги "РЕ" миксолидий ладига мос келади.

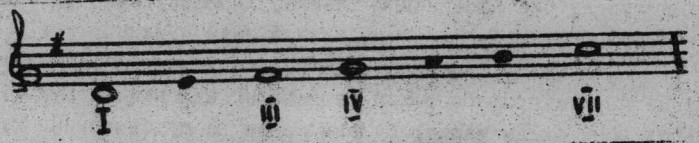

Дугоҳнинг чолғу йўлларининг ҳаммаси ҳам жозибали, таъсирчан ва дилкаш куйлардир. Улар ифода воситаларига бой, ўксак ҳиссий таъсир кучига эга. Дугоҳнинг чолғу йўлларини тингланса, гўё кили билан суҳбатлашаётгандек туюлади. Куй мавзуи жиҳатидан, Дугоҳнинг чолғу йўллари бир-бирига жуда ҳам мос бўлиб, туркум тарзида ижро этилганда маълум куйнинг ривожлантирилган кўринишлари сифатида янграйди.

Дугоҳ мақоми чолғу йўллари куй тузилиши жиҳатидан мукаммал асарлар бўлиб, улар бадиий бўёқларга бойдир.

ЧОЛҒУ бўлимидаги куйлар ижро этилгандан сўнг Дугоҳ мақомининг шўъбаларига ўтилади. Унинг ашула бўлими биринчи гуруҳ шўъбалари тароналари билан яхлит ҳолда, туркум таризида ижро этилади. Бу шўъбаларнинг асосий йўллари Сарахбори Дугоҳ, Талқини Чоргоҳ, Насри Чоргоҳ, Орази Дугоҳ, Ҳусайний Дугоҳ шўъбалари ва Ўфари Чоргоҳ қисмидир. Мақом туркуми Сарахбори Дугоҳ билан бошланади. Сарахбори Дугоҳ мақом шўъбаларининг асосий мазмунини акс эттиради. У икки чорак такт ўлчовида ижро этилиб, "Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ" - дейилган вазндаги шеърлар билан айтилади:

Ҳолу хатинг ҳаеҳидин, эй сарви гул узор,
Гаҳи кўзумга хол тушубдур, гаҳи ғубор.

Сарахбори Дугоҳ ҳам куй тузилиши жиҳатидан жуда ҳам мураккаб, бир неча куй қисмларидан таркиб топган. Унинг бир байт шеър билан ўқиладиган биринчи хати чолғу муқаддима билан бошланадиган Даромад қисмини шеър матнисиз ижро этиладиган оҳанглар билан тугалланади. Иккинчи хат ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат қисми билан шеърий матнсиз айтиладиган оҳанглар орқали бош пардага қайтиб тушади. Учинчи хат Зебо пари авжи, тўртинчи олтинчи хатлар - Чоргоҳ намуди, еттинчи хат туширим қисмларидан иборат.

Сарахбори Дугоҳни тинглаганда, у Тошкент - Фарғонада машҳур бўлган Чоргоҳ йўлига жуда яқин эканини сезиш мумкин. Унинг куй ҳаракати кўпроқ пағонама-пағона ривожлана боради. Сарахбори Дугоҳ ижро этилгандан кейин туркум унинг олтита тароналарига уланиб кетади. Бу тароналарнинг лад тоналлиги турлича бўлиб туркум тарзида бир-бирига уланиб, ижро этилганда, лад-тоналлик, куйнинг ритмик қиёфаси, оҳанглари, турли вазндаги шеър матнлари ўзгариши билан Сарахбори Дугоҳ шўъбасининг жозибадорлиги ортади, ашула йўллари турли мавзудаги куйлар билан сайқал топади, бойийди, туркумнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Сарахбори Дугоҳнинг олтинчи таронаси туркумни кейинги шўъба Талқини Чоргоҳга уловчи супориш вазифасини ҳам бажаради. Шу сабабли у Талқин доира усулида ижро этилади. Бундай ҳол эса, иккита турли шўъбанинг бир-бирига силлиқ уланишини таъмин этади. Дугоҳ мақомида ҳам куй мавзуи бир хил бўлган ашула йўллари мавжуд. Улар Талқини Чоргоҳ, Насри Чоргоҳ ва Уфори Чоргоҳ номлари билан аталади. Бу шўъбалар ва Уфори Чоргоҳ қисми маълум ашула йўлининг турли доира усулларида ижро этиладиган намуналаридан бўлиб, куй тузилиши ва ҳаракати жиҳатидан бир хил деса бўлади. Шу сабабли, улардан биттасини пухта ўзлаштириб олинса, бошқаларини билиб олиш қийин эмас.

Талқини Чоргоҳ чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг таркибида Даромад, Миёнхат, Мухайяри Чоргоҳ намуди ва туширим қисмлари мавжуд.

Умуман Чоргоҳ шўъбалари улуғвор янграйди. Кишида энг нозик лирик кайфиятлар уйғотади, ўзининг сеҳирли оҳанглари билан чуқур ҳаёлот дунёсига чўмдиради. Талқини Чоргоҳ ўқилгандан сўнг унинг таронаси ижро этилади. Бу тарона олти чорак такт ўлчовидаги насрлар доира усулида айтилади, бинобарин, Талқини Чоргоҳ таронасини кейинги Насри Чоргоҳ шўъбасига текис уланиб кетишини таъминлайди.

Насри Чоргоҳнинг куй қиёфаси, куй қисмлари ва унинг ҳаракат доираси Талқини Чоргоҳнинг айнан ўзи ҳамда улар бирбирининг ритмик қўринишидир. Насри Чоргоҳга ўқиладиган шеър вазни "Ҳазажи мусаммани солим" - деб аталиб, унга Навоийнинг:

Йўлида тупроқ ўлдим, э сабо, етсанг ғуборимга,
Кўнг бўл, доғи элтиб садқа қилғил гулзоримга -

деб бошланадиган ғазалига мос келади. Насри Чоргоҳнинг таронаси ўн уч чорак такт ўлчовидаги мураккаб доира усулида ижро этилади. Лекин уни тинглаганда енгил ашула йўлидек туюлади.

Шуниси диққатга сазоворки, Насри Чоргоҳнинг таронаси доира усули ижроси қулай бўлсада, уловчи - супориш вазифасини ўтайверади.

Дугоҳ мақоми Наср деийлган шўъбалардан яна бири Ораз Дугоҳ - деб номланади. Наво мақоми таркибида ҳам Ораз номли шўъба учрайди. Ораз Дугоҳнинг куй тузилиши, таркибий қисмлари Ораз Навонинг айнан ўзидир. Бу ерда фарқ шундаки, Ораз ашула йўлининг лад - тоналлиги Наво ва Дугоҳ мақомларига мосланиб олинган. Ораз Дугоҳга айтиладиган шеър ўлчови, доира усули Насри Чоргоҳдаги кабидир. Шуни айтиш керакки, Наво ва Дугоҳ мақомларининг Ораз Шўъбаларидан кейин учтадан тарона ижро этилади. Лекин уларнинг куй мавзуи бир-бирига мутлақо ўхшарди. Ораз Дугоҳнинг куй тузилиши ўзига хос яратилган. Бунда Ораз мавзуи турли баландликларда такрорланиб, ривожлантирилади, ҳамда "Ёр-ёр-ёй" каби ундов сўзлари билан якунланиб боради.

Хубоби алки хунин жисмима элдин ниҳон этмиш,
Ғами ишқинг бани расвойи беному нишон этмиш.

Ораз Дугоҳнинг асосий йўлидан сўнг унинг учта таронаси ўқилади. Унинг биринчи ва учинчи тароналари талқин доира усулида ижро этилади. Биринчи ва учинчи тароналар куй мавзуини бир хил дейиш мумкин. Лекин улар ўртасида айтиладиган соқийнома усулидаги тароналар мавзуини турли-туман бўлишини таъминлайди ҳамда турли мазмундаги шеърлар билан айтиладиган бу икки тарона бошқача мазмун касб этади.

Ораз Дугоҳнинг учинчи таронасининг охирида олти чорак такт ўлчовидаги супориш айтилиб, мақом туркуми наср шўъбаларидан Ҳусайний Дугоҳга уланиб кетади. /Ҳусайний бастакорнинг тахаллуси эканини айтиб ўтган эдик./ Ҳусайний Дугоҳнинг куй мавзуи Тошкент-

Фарғонада машҳур Дугоҳ Ҳусайнийга ўхшаб кетади. Ҳусайний Дугоҳ ҳам Орази Дугоҳ каби ривожлантирилади. Унинг куй мавзуи турли баландликларда такрорланади ва Дунаср тарзида ривожлана боради. Ҳусайний Дугоҳ ҳам оҳангларга бой ашула йўлларидан бўлиб, улуғвор қиёфага эга, унинг асосида жуда кўп куй ва ашулалар яратилган. Улар орасида айниқса Тошкент - Фарғона водийсида машҳур бўлган ашулалар туркуми - Дугоҳ Ҳусайний, Сурнай Дугоҳи йўлларини,Ўйин Дугоҳи куйини кўрсатиб ўтиш мумкин. Дугоҳ Ҳусайний туркуми олти қисмдан иборат ашула йўлларини ўз ичига мужассамлаштирган. Улар бир-биридан рақамлар воситаси билан ажратилиб, Дугоҳ Ҳусайний I, II, III, IУ, У, УI, деб аталади. Дугоҳ Ҳусайний биринчи 2/4 такт ўлчовидаги Сарахборларга ўхшаш усулда ижро этилади. Дугоҳ Ҳусайний нинг иккинчиси 5/4 такт ўлчовидаги Савтлар доира усулида, бешинчиси ҳам Қашқарча усулида, олтинчиси Уфар доира усулида ижро этилади Дугоҳи Ҳусайний туркуми асар сифатида анча мукаммал яратилган.

Шашмақомдаги Ҳусайний Дугоҳ ижро этилгандан сўнг Дугоҳ мақоми Уфари Чоргоҳ қисми ва охирги супориш билан якунланади.

Шундай қилиб, Дугоҳнинг ашула бўлими шўъбалари Сарахбори Дугоҳ билан бошланиб, кейин унинг олтита таронаси ўқилиб, супориш воситаси билан Талқини Чоргоҳга уланиб кетади, ашулалар туркуми супори орқали Насри Чоргоҳ ва унинг таронасига, сўнгра Орази Дугоҳ ва унинг учта таронасига уланиб кетади. Яна супориш орқали Ҳусайний Дугоҳга ўтилади. Дугоҳ мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари билан туширилади. Охирги супориш Сарахбори Дугоҳнинг маълум қисмидан олинган бўлиб, туркум шу билан тугалланади.

ДУГОҲ мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбалари жумласидан Савти Чоргоҳ, Мўғулчаи Дугоҳ, Оромижон - деб номланган ашула йўллари ва улар асосида юзага келган ашула намуналари киради.

Дугоҳ мақомининг иккинчи гуруҳ шўъбалари биринчи гуруҳ шўъбалари каби жозибали, таъсирчан, дилпазир ва мафтункор оҳанглардан иборат. Уларнинг лад-тоналлиги, куй тузилиши, ҳаракати, доира усули, шеър ўлчови ва куй мазмуни мос бўлгани сабабли ҳам кишида юксак бадиий эстетик завқ уйғотади. Дугоҳнинг иккинчи гуруҳ шўъбаларининг куй мавзуи биринчи гуруҳдаги Чоргоҳ ва Сарахбори Дугоҳ шўъбалари асосида яратилганидан далолат беради. Хусусан Савти Чоргоҳ ва Насри Чоргоҳ шўъбаларига ҳамоҳанг бўлса, Мўғулчаи Дугоҳ Сарахбори Дугоҳнинг мўғулча доира усулидаги кўринишидир. Оромижон шўъбаси қисмлари эса Савти Чоргоҳ оҳанглари асосида яратилган.

Иккинчи гуруҳга кирган шўъбаларнинг ҳар бири бошқа мақсм йўллари каби мураккаб қиёфага эга. Масалан, Савти Чоргоҳни олайлик. Бу шўъба туркум тарзида ижро этиладиган Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар дейилган шохобчалардан иборат бўлиб, Саьти Чоргоҳнинг асосий ашула йўли беш чорак такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади. Унинг биринчи хати - Даромад ҳисобланади. Кейинги икки байт шеър билан ўқиладиган икки хат ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат қисми бўлиб, тўртинчи хатбаъзи ўзгаришлар билан Дунаср шаклида яратилган ашула бўлаги, бешинчи, олтинчи хатлар - Мухайяри Чоргоҳ намуди ва охирги еттинчи хат - тушириш қисмларидан таркиб топгандир. Савти Чоргоҳга "Ҳазажи мусаммани солим" дейилган ўлчовдаги ғазаллар мос келади. Шуниси эътиборга сазоьорки, Савти Чоргоҳга Юнус Ражабий Юсуф Сарёмийнинг таркибоанд шаклидаги ғазалини боғлаган. Шеърининг радифи бир хил бўлишига қарамай, бу ашула йўли дилрабо янграйди ва ўзининг оҳангдорлиги билан шеър мисраларидаги такрорланаётган сўзлар радифига ранг-баранг тус беради.

Менм ғам мунча ҳам таклифи саҳройи жунун этма,
Фироқу ҳажр афғонимни кун-кундин фузун этма.

Савти Чоргоҳнинг талқинчаси бу ашула йўлининг талқин доира усулидаги қўринишидир. Унинг куй тузилиши ва ҳаракати, ашулани ташкил этган жумлалар Савти Чоргоҳнинг асл йўлидан фарқ этмайди. Талқинчаи Савти Чоргоҳ Фарғона водийсида севилиб ижро этилиб келган. Айниқса, драматург Хуршиднинг Андижон театрида қўйилган "Лайли ва Мажнун" мусиқали драмасида фойдаланилганлиги бежиз эмас эди. Талқинчаи Савти Чоргоҳ ария сифатида бош қаҳрамон Мажнун /Қайс/нинг ички кечинмаларини ифодалайди, адолатсизлик ва шафқатсизлик ҳукумрон бўлган жамиятда инсон қадр - қимати хорлигини тасвирлайди. Шунга қарамай, бу арияда Қайснинг Лайлига бўлган соф муҳаббатини тўлақонли акс эттирилади. Бу ария "Рамали мусаммани маҳзуф" дейилган ўлчовдаги ғазаллар билан айтилади. Масалан Навоийнинг:

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо. -

деб бошланадиган ғазали каби.

Савти Чоргоҳнинг Қашқарча, Соқийнома йўллари бир-бирига жуда ўхшашдир. Айниқса, унинг Соқийномаси Фарғона водийсида кенг тарқалган "Кўрдим юзингни" деб бошланадиган ашула йўлининг

ўзидир. Савти Чоргоҳнинг Уфари эса, Уфари, Чоргоҳ ва Уфари Ороми-жон билан оҳангдош.

Дугоҳ мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларидан бири, Мўғулчаи Дугоҳдир. Бу ашула йўли машҳур мақомдон ҳофиз Домла Ҳалим Ибодов ижросида жуда ҳам мароқли янграр эди. Мўғулчаи Дугоҳ улуғвор ашула йўлларидан бўлиб, Сарахбори Дугоҳ оҳангларига асосланган. Унинг куй бўлаклари, авж қисмлари ҳам Сарахбори Дугоҳдаги кабидир. Мўғулчаи Дугоҳ чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг биринчи ва иккинчи хати - Даромад, учинчи ва тўртинчи хатлар - ўрта парда-ларда ижро этиладиган Миёнхат, бешинчи ва олтинчи хатлар - Дуна-ср, етти ва саккизинчи хатлар Мухайяри Чоргоҳ намуди, охирги хати эса туширим қисмларидан иборат. Унинг доира усули савтларидаги каби бўлиб, "Рамали мусаммани маҳзуф" дейилган ўлчовдаги шеърлар билан ўқилади:

Ёридин ҳижрон чекар ушшоқи зор, эй дўстлар,
Неча тортай ҳажр учун йўқ менда ёр, эй дўстлар.

Мўғулчаи Дугоҳ ёқимли, базмин ашула йўлларидандир. У жуда кўп хонандалар репертуарларидан кенг ўрин олган ва шинавандаларга жуда ҳам манзур бўлиб келган. Шуни алоҳида айтиш керакки, Мўғул-чаи Дугоҳ шохобчалари орасида бошқа савт - мўғулча туркумлари умумий қоидасидан фарқланадиган ҳолатни учратиш мумкин. Унинг таркибида талқинча, қашқарча, соқийнома ва уфар йўлларидан таш-қари мўғулчалар учун хос бўлмаган талқин доира усулида ижро этил-адиган Қаландар ва Самандар - деб аталадиган ашула йўллари кири-тилган. Ҳар ҳолда бу номлар бастакорларнинг тахаллуси ёки лақаби бўлса эҳтимол. Мўғулчаи Дугоҳнинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар шохобчалари ўз тузилиши билан бир хил ашула йўлининг тур-ли доира усулларида ижро этиладиган кўринишларидир. Унинг қаш-қарчаси ва соқийномаси машҳур халқ ашулаларидан Савти Муножотни эслатади ҳамда у Дугоҳнинг асосий куй йўлига ҳамоҳангдир. Мўғул-чаи Дугоҳнинг Қаландари жуда ҳам таъсирли, оҳангларга бой; мунгли ашула йўлларидандир. Халқ созандалари орасида унинг чолғу йўли ҳам мавжуд. Бу куй мунгли бўлсада, улуғвор янграйди, кишига гўё тасалли бераётгандай, насиҳат этаётгандай туюлади.

Мўғулчаи Дугоҳ Самандарининг куй тузилиши, оҳанглари, бошқа шохобчалардан тубдан фарқ этади. У аввал тоникадан олти-парда юқоридан бошланиб, пастга ҳаракат этади ва унинг лад - тоналлиги ижро жараёнида ўзгариб, бошқа пардаларга кўчиш каби ҳолатлар тез - тез учраб туради.

Шундай қилиб Мўғулчаи Дугоҳ ҳамда унинг шахобчалари ўзининг ёрқинлиги, куй ифода воситаларига бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Улар турли доира усулларига туширилганда янгича оҳанг, янгича сайқал топади, инсонга турлича бадиий эстетик завқ-шавқ бахш этади. Мўғулчаи Дугоҳ бастакорларимиз ижодиётига ҳам баракали таъсир кўрсатган. Марҳум бастакор Саиджон Калонов Мўғулчаи Дугоҳ асосида "Бу Насимий" , "Топмадим" ашула йўлларини, Юнус Ражабий "Ёр келди" ашуласини басталаган эди. Бу уччала ашула йўлида Мўғулчаи Дугоҳнинг оҳанглари руҳий таъсирчанлиги бирдек сақланиб қолган.

Дугоҳ мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларидан яна бири "Сарахбори Оромижон" - деб аталади. Бу ашула йўлларида иккинчи гуруҳ шўъбаларидан фарқли ўлароқ, талқинча қашқарча ва соқийнома каби қисмлар учрамайди, балки уч қисмлидир. Унинг биринчиси Сарахбори Оромижон, иккинчиси Оромижон, учинчиси эса Уфари Оромижон деб аталади. Мазкур ашула йўллари ижро этилаётганда Оромижон сўзи баъзи байтлардан кейин қўшиб айтилади,. Шу сабабли "Оромижон" деб аталган. Сарахбори Оромижон сарахборлар доира усулида ижро этилиб, мақомларнинг бошқа шўъбалари каби мураккаб куй тузилишига эга. У ҳам чолғу муқаддима билан бошланади. Сарахбори Оромижон Даромад, Ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат, Мухайяри Чоргоҳ намуди ва туширим қисмларидан таркиб топган. Унга "Музореи мусаммани ахбари мақфуфи маҳзуф" вазнидаги шеърлар мос келади:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглимдин ўзга маҳрами асрори топмадим.

Сархбори Оромижоннинг иккинчи қисми "Оромижоним, эй сизмисиз" каби сўзлар билан бошланиб, 3/4 такт ўлчовидаги тароналар усулида ижро этилади. Унинг куй тузилиши Сарахбори Оромижон оҳангларидан бутунлай фарқ этади. Лекин, биринчи гуруҳ шўъбаларидаги тароналар каби ашула мавзуининг ранг-баранглиги таъминланади, салмоқли ашула йўлидан кейин, Оромижон қисми янграйди. Уфари Оромижон эса биринчи гуруҳ шўъбаларининг якунловчи Уфари Чоргоҳ билан ҳамоҳанг бўлиб, Сарахбори Оромижоннинг уфар доира усулидаги кўринишидир. Бу ашула йўли жозибали ва равон янграйди, кишида зўр завқ - шавқ қўзғайди. Унга айтиладиган шеър вазни, "Рамали мусаммани маҳзуф" - дейилади, унга Фурқатнинг қуйидаги ғазали мос келади:

Икки ашуби чаманким, гул бири раъно бири,
Қилди ишқида мени мажнун бири, шайдо бири.

Умуман айтганда, Дугоҳ ҳам машҳур мақомлардан бўлиб, унинг асосида қатор жуда кўп ашула йўллари яратилган эди. Айниқса Тошкент ва Фарғонада Ҳусайний Дугоҳ асосида вазга келган Дугоҳи Ҳусайний, Чоргоҳ шўъбалари асосида яратилган Чоргоҳ туркуми ашула йўллари халқ орасида машҳур бўлиб келган. Улардан Дугоҳи Ҳусайний Шашмақомдаги Дугоҳ мақоми шўъбалари асосида яратилган. Бунда бастакорлар Шашмақомдаги Ҳусайний Дугоҳ доира усулини ўзгартириб, Сарахбор усулига туширганлар. Буни Дугоҳ мақомидаги Ҳусайний Дугоҳ ва Дугоҳи Ҳусайний туркумини таққослаб кўрилса яққол билиб олиш мумкин.

Дугоҳ Ҳусайнийнинг шохобчалари олтита бўлиб, бир-биридан рақамлар билан ажратилади ва Дугоҳ Ҳусайн I,II, III, IУ каби ажратиб номланади. Уларнинг такт ўлчовлари турличадир. Дугоҳи Ҳусайнийнинг I си Сарахбор усулида, Иккинчиси Савт усулида, кейинги шахобчалари эса қашқарча усулида, ижро этилади. Уфари эса, Баёт йўлларини ҳам эслатади. Дугоҳи Ҳусайнийнинг ҳамма қисмлари халқимизнинг севимли ашула йўлларидандир. Айниқса унинг Уфари жозибали садоланади ва эшитувчига зўр шавқ бағишлайди.

Дугоҳ Ҳусайнийнинг сурнай йўллари ҳам машҳур бўлиб, улар Сурнай Дугоси, Мушкулоти Дугоҳ, Самаи Дугоҳ деб номланган.

Тошкентда, Фарғонада машҳур бўлган Чоргоҳ туркуми ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Чоргоҳ йўллари бир-биридан Чоргоҳ I, II, III, IУ, У, УI тартибида ажратилади. Чоргоҳ номи Дугоҳ мақомининг турли шўъбаларида учрайди. Чоргоҳ I ўзининг куй қиёфаси билан Сарахбори Дугоҳнинг маълум кўринишидир. Сарахбори Дугоҳнинг куй тузилишлари Чоргоҳ I да бироз қисқартирилган ва маълум ўзгаришлар билан олинган. Лекин бунда Сарахбори Дугоҳнинг доира усули, ижро суръати, унга мос шеър ўлчови асосан сақлангани ҳолда баъзи шеър матнисиз айтиладиган оҳанглари қисқартирилган.

Сарахбори Дугоҳнинг куй йўналиши ва ҳаракати Чоргоҳ I да охиригача деярли ўзгармайди, дейиш мумкин. Унинг миёнхат, дунаср ва намуди - Чоргоҳ I да ҳам мавжуддир. Чоргоҳ I нинг яратилишида Дугоҳ мақомининг бошқа шўъбаларидан ҳам фойдаланилган. Чоргоҳ II эса 3/4 такт ўлчовидаги Савти Чоргоҳнинг ўзгача вариантидир. Бунда намуд авж туширib қолдирилган. Чоргоҳ III савтлар усулида бўлиб, сўнгги даврларгача хонандалар уни беқарор айтиб келганлар. Сўнгги йилларда Юнус Ражабий тамонидан унинг барқарор шакли тикланди. Умуман олганда Савти Чоргоҳ ва Чоргоҳ III нинг куй тузилиши ва йўналиши бир хил деса бўлади. Чоргоҳнинг IУ, У, УI шохобчалари куй мавзуи жиҳатидан бир-бирининг ритмик вариантларидир.

Унинг тўртинчиси қанқарча доира усулида бўлиб, катта авжида Мухайяри Чоргоҳ намуна фойдаланилган. Чоргоҳнинг,айниқса охирги нохобчаси ўзгача бўлиб, уфар усулида ижро этилади. Тошкент - Фарғоналик хонандалар ижро услубида мослаштирилган. Чоргоҳ ва Дугоҳи Ҳусайний йўллари атоқли ҳофизлар Мадумар Ҳофиз, Абдуқаҳҳор Ҳофиз, Мулла Ғуйчи Ҳофиз, Шораҳим Ҳофизлар репертуаридан кенг ўрин олган эди. Чоргоҳ йўллари асосида кўплаб чолғу йўллари, патнисаки ашулалар, сурнай йўллари яратилган бўлиб, улар халқимиз мусиқа меросини нинг бойитилишида жуда катта қийматга эга.

СЕГОҲ МАҚОМИ.

Сегоҳ шоораси кўпчилик Шарқ халқлари мусиқасида жуда қадим замонлардан бери қўлланилиб, турлича маъноларда ишлатилган. Шарқ мусиқасига доир манбаларда Сегоҳ "уч ўрин", яъни торли асбобларнинг бутун ва ярим тон оралиғидаги учта пардалардан ҳосил этиладиган товушларни ифодалаган. Шашмақом таркибида эса, олти мақомлардан бири сифатида гавдаланади.

Ўтмишда Сегоҳ - Ироқ ладига мос келадиган қамда унинг шўъбаларидан саналган. Масалан, Ўн икки мақом тизимига кирган мақомларнинг учинчи пардасидан боғланиб ижро этилган куй ва ашулалар мазкур мақомларнинг сегоҳи, яъни учинчи пардасидан боғланадиган асарлар ҳисобланган. Ўн икки мақом тизимидаги Дугоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ шўъбалари каби Сегоҳнинг ҳам моҳияти ва аталиш сабаблари аниқланмаган. Мусиқа амалиётимиздаги текширишлар, ўзбек ва тожик халқ мусиқасида уч пағонали товушқатор чегарасида ижро этиладиган куй ва ашулалар йўқлигини тасдиқлайди. Шундай экан, ҳозирча Сегоҳ атамаси мазмунида куй ва ашула йўлларини учта боғлангич пардалари ҳисобга олинган бўлса керак, деган хулоса чиқаришга тўғри келади. Сегоҳ мақомининг чолғу ва ашула йўллари халқ орасида жуда кенг тарқалган. Сегоҳнинг патнисаки йўли ҳам мавжуд.

Сегоҳ мақоми товушқатори дорий ва эолий ладига мос пардаларда ижро этилиб, унинг олтинчи пағонаси вақти-вақти билан ярим парда атрофида паст ёки баландга чиқиб, ўзгариб туради. Бундай ҳол Сегоҳнинг ҳамма чолғу йўллари учун хосдир. Лекин, Ўзбекистон ва Тожикистонда нашр этилган Шашмақом китобларида бунга эътибор берилмаган, куйда содир бўладиган парда ўзгарувчанлигига доир ҳолатлар ҳисобга олинмаган.

Сегоҳ мақомининг лад - тоналлиги, қуйидагичадир:

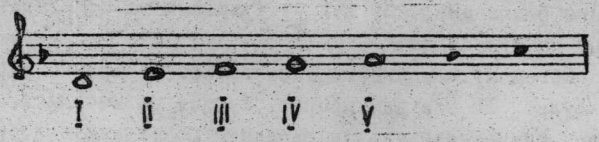

Сегоҳ мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан иборат.

СЕГОҲнинг чолғу бўлимида Таснифи Сегоҳ, Таржеи Сегоҳ, Ҳафифи Сегоҳ, Гардуни Сегоҳ, Мухаммаси Сегоҳ, Мухаммаси Ажам, Мухаммаси Мирзо ҳаким, Сақили Баста Нигор деб номланган қисмлар мавжуд.

Сегоҳ мақоми чолғу қисмларидаги куй йўлларининг ҳаракати юқорида айтганимиздек парда ўзгаришлари билан боғлиқ. Унинг бош мавзуи бўлмиш Таснифи Сегоҳ - куй таркибидаги қисмлар ҳисобланган тўрт хона ва такрорий куй қисмлари - тўртта бозгўйдан иборат.

Сегоҳнинг чолғу йўллари Ушшоқ мақомидаги каби лирик кайфиятлар уйғотувчи куйлардан иборат. Уларни тинглаганда ҳижрон, фироқ, аламланиш билан бир қаторда умидворлик, келажакка ишонч садолари баралла янграйди. Масалан, Сегоҳ оҳанглари асосида яратилган уларнинг маълум вариантини Сегоҳ мақомлари интонациясининг асосини акс эттиради. Шуниси диққатга сазоворки, бу ашула икки хил доира усулида ижро этилади. Дастлаб, Сарахбор доира усулида бошланган ашула йўлига Уфар усулидаги оҳанглар уланиб, яна Сарахборлар доира усулида якунланади.

Сегоҳ мақоми туркум тарзида ижро этилганида Таснифи Сегоҳдан бошланади. Унинг доира усули содда бўлишига қарамай, оҳангдор янграйди, Сегоҳ оҳангларини яққол ифодалайди. Куйнинг йўналишида терция, кварта ва бошқа оралиқдаги пағоналарга бўладиган сакрама ҳаракатлар тез-тез содир бўлиб туради.

Таснифи Сегоҳнинг куй мавзуи Сегоҳнинг бошқа чолғу қисмлари ва шўъбаларида тез-тез намоён бўлиб туради.

Таржеи Сегоҳ қисмига келсак, унинг хоналари Таснифи Бузрукдаги пешравларни эслатади. Бозгўйи эса, Бузрукнинг мазкур чолғу йўлининг маълум кўриниши сифатида садоланади. Бу ерда куй оҳанглари Сегоҳ мақоми ладига мослаштирилиб олинган. Ҳафифи Сегоҳ чолғу йўли Таснифи Сегоҳнинг маълум вариантидир. Ҳатто уларнинг доира усули ҳам бир-биридан фарқ этмайди. Бу куй саккиз чораклиқ такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилсада, унинг мураккаб куй тузилмаси эшитувчига осон етиб боради. Гардуни Сегоҳ ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестри ижросига мослашиб ҳам қайта

ишланганлиги бежиз эмас. Бу куй ўз тузилиши ва ёқимлилиги билан тингловчини мафтун этади.

Сегоҳ Мухаммасидаги хона ва бозгўйларнинг ҳар бири тўрттадан бўлиб, 16 тактдан иборат. Шуниси эътиборлики, унинг авжида Сегоҳ намудининг маълум варианти фойдаланилган. Сегоҳнинг мухаммасси Ажам, Мухаммаси Мирзо Ҳаким, Сақил.. Баста Нигор чолғу қисмлари куй тузилиши жиҳатидан ранг-баранг оҳанглардан иборат.

Уларнинг пастдан юқори пардаларга ёки аксинча бўладиган ҳаракатлари, интерваллар нуқтаи назаридан кенг бўлишига қарамай, эшитилишда ўзига хос равон ва енгил туюлади. Шуни айтиш керакки, Сегоҳнинг чолғу йўллари жуда қам ижро этилганлиги сабаби, шинавандаларимизга учалик таниш оҳанглар бўлиб туюлмаслиги мумкин. Лекин Сегоҳнинг ашула йўллари, қўпинча чолғу йўллари сифатида ҳам машҳур бўлиб келган.

СЕГОҲ мақоми чолғу қисмлари ижро этилгандан сўнг унинг ашула бўлим шўъбаларига ўтилади. Ашула бўлим шўъбалари икки гуруҳдан иборат. Биринчи гуруҳ шўъбалари жумласига Сарахбори Сегоҳ Талқини Сегоҳ, Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам ҳамда Уфари Сегоҳ қисмлари киради. Сегоҳ мақоми шўъбалари бир нечадан тароналари билан туркум тарзида ижро этилади. Бу шўъбалар орасида, Сарахбори Сегоҳда еттита тарона, Талқини Сегоҳда, Насри Сегоҳ ва Наврўзи Ажамда биттадан тарона Наврўзи Хорода учта тарона мавжуд. Бу шўъбалар орасида учтаси Наср дейилган шўъбалар бўлиб, улар Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро ва Наврўзи Ажам номлари билан машҳур. Бу ерда "Хоро" сўзи арабларда тоғли тошли жой, Ажам ибораси эса, араблардан бошқа Шарқ халқларининг ифодасидир.

Ашула бўлими Сарахбори Сегоҳ шўъбаси билан бошланади. саккиз байт шеър билан ўқиладиган ўн олтита куй жумлаларидан таркиб топади.

Сарахбори Сегоҳ чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг биринчи хати - даромад, иккинчи хати - ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат бўлиб, ғазалдаги сўзларга тааллуқли бўлмаган "О - О" каби ундов ҳарфлар билан айтиладиган оҳанглар воситасида туширилади. Сарахбори Сегоҳнинг учинчи ва тўртинчи хати Даромад ва Миёнхатнинг юқори пардаларида такрорланадиган Дунаср қисмидир. Бешинчи олтинчи ва еттинчи хатлар Наво намуди ва охирги саккизинчи хат эса, оҳанглар билан бирга айтиладиган туширим

қисмларидан иборат.

Бу ашула йули "Музореи мусаммани ахраби макфуфи мақсур" дейилган вазндаги шеърлар билан ўқилади.

Бағримни тиғи ҳажр ила юз пора қилдилар,
То ёр кўйидин мани оввора қилдилар.

Сарахбори Сегоҳнинг биринчи таронаси Таржеи Сегоҳнинг доира усулини тезроқ суръатда ижро этиладиган хили бўлиб, 4/4 такт ўлчовида ижро этилади. Унинг иккинчи, учинчи, еттинчи, олтинчи тароналари 3/4 такт ўлчовида, тўртинчиси 13/4, охиргиси уч чорак ва тўрт чорак такт ўлчовидаги мураккаб доира усулида ижро этилади. Уларнинг куй мавзуи турлича бўлиб, мафтункор, оҳангдор ашула йўлларидан иборат.

Шуниси қизиқарлики, Сарахбори Сегоҳ тароналари вариантлар сифатида эмас балки ўзига хос янграйди, ҳамда мураккаб шаклдаги Сарахбори Сегоҳнинг ижросидан кейин, унга ҳусн ва малоҳат бағишлайди.

Сарахбора Сегоҳнинг охирги, еттинчи таронаси Супориш деб ҳам аталади ва туркумдаги кейинги шўъба - Талқини Сегоҳ доира усулида ижро этилади. Бу эса, Сегоҳнинг Сарахбори ва Талқин шўъбаларини бирин - кетин, узлуксиз яхлит ижро этилишини таъминлайди. Сарахбори Сегоҳга Талқини Сегоҳ шўъбаси уланиб кетади. Талқини Сегоҳ, Насри Сегоҳ шўъбаси ва Уфари Сегоҳ қисми билан ҳамоҳанг бўлиб, улардан бирортаси эсда олиб қолинса, қолганларининг куй тузилишини ажратиб олиш мумкин. Уларнинг куй тузилиши халқ орасида машҳур бўлган "Фиғон" ашуласини эслатади. "Фиғоннинг" авжида Авжи Турк фойдаланиб, ихчамлаштирилиб олинган:

Талқини Сегоҳ, Насри Сегоҳ ва Уфари Сегоҳ турли доира усулларида ижро этиладиган маълум куй қўринишлари бўлиб, бу ашула йўллари Сегоҳнинг асосий лад - тоналлигига кўра кварта даражасида баланд пардаларда ижро этилсада, туркум тарзида ижро этилиш жараёнида ҳеч сезилмайди.

Талқини Сегоҳ чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг биринчи ва иккинчи хатлари бир-бирининг маълум кўриниши бўлган сархат, учинчи ва тўртинчи хатлар Баёт оҳангларига ўхшаб ишланган, ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат, бешинчи хати - Наво намуди, олтинчи хати ва еттинчи хати Ораз намуди, саккизинчи хати миёнхатнинг такрори ҳамда охирги хат Фуровард қисмидан иборат. Бу ашула йўли ўзига хос бетакрор ашула йўлидир, кўпроқ Ҳусайний Наво оҳангларини эслатади. Талқини Сегоҳ ҳам "Рамали

мусаммани маҳзуф" вазнидаги шеърлар билан ижро этилади.

Эй сочинг занжирининг ақлу хирад девонаси,
Қиссаси "Лайлию Мажнун" камтарин афсонаси.

Талқини Сегоҳнинг таронаси Наср доира усулида ижро этилиб кейинги Насри Сегоҳ шўъбасига уловчи вазифасини бажарувчи супориш ҳамдир. Унинг бош оҳанглари ҳам бошқа Сегоҳ йўлларига ўхшайди.

Насри Сегоҳ Наср доира усулидаги шўъбалардан бўлиб, Талқини Сегоҳ билан ҳамоҳангдир. Лекин бу шўъба наср усулида бутунлай янгича оҳанг ва мазмун, шоксак бадиий таъсир кучи касб этади. Унинг авжида Наво ва Ораз намудлари учрайди. Насри Сегоҳ" Ҳазажи мусаммани солим" - дейилган вазндаги ғазаллар билан ижро этилади:

Шароби ноб то базм ичра рухсорингни ол этмиш,
Ҳижолат барги гулни поймоли инфисол этмиш.

Насри Сегоҳнинг таронаси унинг 3/4 такт ўлчовидаги кўринишни сўратида гавдаланади. Авжида тароналарида кам ишлатиладиган Наво намуди фойдаланилган. Сегоҳ мақоми наср шўъбаларидан бири Наврўзи Хоро - деб номланади, унинг оҳанглари Рост мақомидаги Наврўзи Сабога ўхшайди. У фақат Сегоҳ мақоми лади ва куй йўлларига мослаштириб олинган. Наврўзи Хоро ўқилгандан кейин унинг учта таронаси айтилади ва Наврўзи Ажам шўъбасига уланиб кетади. Шуни алоҳида айтиш керакки, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам, Наврўзи Сабо - номли шўъбаларнинг ҳаммаси узоқ ўтмишда ўн икки мақом тизимига кирган шўъбалар номи эди. Наврўзи Ажам шўъбасининг куй мавзуи, тузилиши бўйича бошқа шўъбалардан бутунлай фарқ этади. Унинг авжида Турк авли фойдаланилган. Наврўзи Ажам Уфарга тарона воситаси билан уланиб кетади. Наврўзи Ажам таронасининг садолари Хоразмда машҳур "Ҳуш келдингиз" ашуласи оҳангларига ўхшайди. Фақат унинг доира усули 3/4 ва 4/4 такт ўлчовида ижро этилади ва супориш орқали Уфари Сегоҳга уланиб кетади.

Шундай қилиб, Сегоҳнинг биринчи гуруҳ шўъбалари Сарахбори Сегоҳ билан боғланиб, унинг еттита таронаси ўқилиб, супориш орқали Талқини Сегоҳга ўтилади. Талқини Сегоҳ Супориш билан Насри Сегоҳга уланиб кетади. Унинг таронаси айтилгандан сўнг, Наврўзи Хоро ва унинг учта таронаси ва супориши ижро этилиб, Наврўзи Ажам ва унинг таронасига ўтилади. Сегоҳ мақомининг туркуми Уфари Сегоҳ ва охири супориш билан якунланади. Сегоҳ мақоми йўллари асосида жуда кўп халқ куйлари ва ашула йўллари яратилган бўлиб,

якка созларда, халқ чолғу дасталари, ашулачилар дасталари тамонидан мароқ билан ижро этилади.

Сегоҳ йўлларининг машҳурлигини шундан ҳам билиш мумкинки, уларнинг оҳанглари ўзбек халқ куй ва ашула йўлларида авж сифатида кўплаб фойдаланилган. Бу авж Сегоҳ намуди номи билан юритилади.

СЕГОҲнинг иккинчи гуруҳ шўъбалари Мўғулчаи Сегоҳ ва Сегоҳ оҳанглари асосида яратилган куй ва ашулалардан иборат.

Мўғулчаи Сегоҳ ўз оҳанглари, куй тузилиши ва ҳаракати жиҳатидан Сегоҳ йўллари садоларига асосланган бўлсада, ўзига хос янграйди. Мўғулчаи Сегоҳ ўз шохобчалари билан бошқа мақомлардаги мўғулчалардан фарқ этади. Унинг таркибида Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар йўлларидан ташқари Чапандоз доира усуллари ижро этиладиган Нимчўпоний дейилган шохобчаси ҳам бор.

Мўғулчаи Сегоҳнинг асосий қисми кишида кайфият бахш этувчи ўзига хос оҳанглардан иборат. Уни машҳур мақомдон ҳофиз Домла Ҳалим Ибодов юксак маҳорат билан ижро этган. Мўғулчаи Сегоҳнинг асосий йўли мураккаб ашула жумлаларидан таркиб топган. У чолғу муқаддима билан бошланади. Мўғулчаи Сегоҳнинг бир байт шеър билан айтиладиган биринчи хати - Даромад, иккинчи ва учинчи хатлари Ўрта пардаларда ижро этиладиган - Миёнхат, тўртинчи ва бешинчи хатлари Сегоҳ намуди, олтинчи хати - Миёнхатнинг такрори, олтинчи ва саккизинчи хатлари Турк авжи, охирги хати эса тушириш қисмларидан ташкил топган. Мўғулчаларнинг доира усули беш чорак такт ўлчовида эканини юқорида эслатган эдик. Уларда айтиладиган шеър" Рамали мусаммани маҳзуф" - ўлчовида бўлиб, сўнги йилларда Навоий ғазали билан ўқилиб келинмоқда:

Кунглим олғач ул пари мажнуни шайдо қилдило,
Ақлу ҳушумни жунун даштида яғмо қилдило.

Мўғулчаи Сегоҳнинг асосий йўли тингланганда чуқур севги ноласи, оҳу фиғон, айрилиқ, ҳижронни тасаввур эттирувчи кайфиятлар юзага келади. Бундай кайфият фақат Сегоҳ мақомига хос ладтоналлик хусусиятларига боғлиқ бўлмай, ашула йўлини ташкил этган куй тузилмалари оҳангларининг мазмунига ҳам боғлиқ. Шу боисдан ўтмишда бастакорларимиз Сегоҳ йўлларидан саҳна асарларида кучли драматик ҳолатларни акс эттирувчи ариялар, мусиқавий ифодалар сифатида фойдаланганлар. Мазкур Мўғулчаи Сегоҳ эса "Муқанна" мусиқали драмасида трио сифатида халқ бошига тушган иудҳиш аҳволни тўлақонли акс эттирган. Мўғулчаи Сегоҳ шохобчалари Талқин-

-чаи Мўғулчаи Сегоҳ, Нимчўпоний, Қашқарча, Соқийнома ва Уфорлари жуда пухта яратилган. Мазкур шохобчалар Мўғулчаи Сегоҳнинг асосий куй тузилмалари негизида юзага келганлиги яққол сезилиб турсада уларни Мўғулчаи Сегоҳнинг талқинча қисми, асосий лад - тоналликнинг олтинчи пардасидан ашуланинг асосий йўлидаги каби ривожлана боради. Талқинчаи Мўғулчаи Сегоҳ чолғу муқадд..ма билан бошланади. Унинг бошланишидаги бир байт шеър билан ўқиладиган қисми - Даромад кейинги хати - Миёнхат, учинчи ва тўртинчи хати Сегоҳ намуди бўлиб, бешинчиси - Миёнхат оҳанглари билан тоникага яъни куй бошланишидаги пардага қайтиб тушади. Олтинчи ва еттинчи хатлар Турк авжи, кейинги хати Сегоҳ йўлларига оҳангдош янграйди. Мўғулчаи Сегоҳнинг талқинчаси яна ўрта пардаларда ижро этиладиган миёнхат воситаси билан туширим қисмига уланиб, шу билан ашула йўли тугалланади. У уч чорак ва уч нимчорак такт улчовидаги мураккаб доира усулида "Комили мусаммани солим" - дейилган шеър вазнида ижро этилади:

Не ажаб шикаста кўнгил ишн тунг кун фиғон ила ноладур,
Ки не ғам тони ки фалак отар, анга лаҳза-лаҳза ҳаволадур.

Бу ашула йўли халқ орасида жуда ҳам машҳур бўлиб, Тошкент ва Фарғона водийсида "Каримқулбеги иккинчи" деб номланиб келинган. "Шашмақомда" эса "Каримқулбеги" аксинча, Мўғулчаи Сегоҳнинг талқинчаси кетидан уланиб айтилади. Бу иккала шохобча чолғу йўллари сифатида ҳам машҳур бўлган. Айниқса тамбурда баъзи ўзгаришлар билан махсус ижро этилади.

Мўғулчаи Сегоҳнинг Нимчўпоний шўъбаси ҳақида ҳам шуни айтмоқ мумкин. Нимчўпоний тузилиши Мўғулчаи Сегоҳ талқинчаси каби бўлсада, у Сегоҳнинг бош пардасидан бошланади. Унинг авжида ҳам Сегоҳ намуди ва Турк авжи фойдаланилган. Нимчўпоний халқ орасида Каримқулбеги - деб номланади. Каримқулбеги XIX асрнинг иккинчи ярми ва асримиз бошларида яшаган машҳур хонанда ва бастакор эди. У Нимчўпонийни ижро этишгина қолмай, унинг янги талқинини яратган эди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Нимчўпонийнинг маълум кўринишида Сегоҳ намуди сақлангани ҳолда, унинг авжида Турк авжи ўрнига Ушшоқ намуди фойдаланилган. Лекин бу ҳол ашула мазмунига ҳеч қандай зарар етказмайди.

Нимчўпоний ўзининг оҳангдор, жозибадор ҳамда ифода вос..таларига бой бўлгани учун йирик хонандалар ижрочилигида кенг ўрин эгаллаб келган. Унус Ражабий "Фарҳод ва Ширин" мусиқали драмасида дуэт сифатида фойдаланган. Мухтор Ашрафийнинг "Дилором"

операсида эса бу ашула йули Моний арияси сифатида янграйди. Бу арияда Нимчупонийдаги Сегоҳ намуди тушириб, Турк авжи сақлаб қолдирилган.

Шуниси қизиқки, мазкур мусиқали драма ва операда бу ашула йули мазмунан бутунлай ўхшамайдиган мазаллар билан айтилади. Лекин, иккала ҳолда ҳам вазиятни ва воқеликни акс эттира беради.

Муғулчаи Сегоҳнинг қашқарча ва соқийномаси, Нимчупоний шохобчалари Сегоҳнинг турли доира усулларидаги вариантлари бўлиб, машҳур ашула йўлларидандир. Улар чолғу муқаддима билан бошланади. Ашула таркибидаги қисмлари ҳам бир хил. Муғулчаи Сегоҳнинг соқийномаси ўзига хос жозибали,оҳангларга жуда ҳам бой. Бу соқийнома йўли Даромад қисми билан бошланади. Иккинчи хат ўрта пардаларда айтиладиган миёнхат, учинчиси - куй бошланиш жумлаларининг такрорий қисми бўлмиш Дунаср, тўртинчиси ва бешинчиси - Сегоҳ намуди олтинчи хати - Турк авжи, еттинчи хати - Дунасрнинг такрори, охирги хат туширим қисмларидан иборат. Муғулчаи Сегоҳ соқийномаси шу номли бошқа шохобчалардан фарқли ўлароқ, "Комили мусаммани солим" деийлган вазндаги шеърлар билан ижро этилади:

Санамо, рамингда ёқиб фалакни фирону нолау - оҳимиз,
Дили саҳтинга асар этмади, нечук эрди бахти сиёҳимиз.

Муғулчаи Сегоҳнинг соқийномаси созанда ва хонандалар орасида жуда ҳам машҳур. Бу ашула чолғу куйи сифатида кўплаб ижро этилади ҳамда созандалар орасида Насри Сегоҳ - деб ҳам ёритилади. Бу тўғри эмас албатта. Чунки, "Сегоҳ" мақоми таркибида махсус Насри Сегоҳ шўъбаси мавжуд. Мазкур соқийноманинг чолғу йўлида дунаср ва Сегоҳ намудлари сақлангани ҳолда Турк авжи тушириб қолдирилган. Бастакорларимиз Муғулчаи Сегоҳ соқийномаси асосида Мушкулоти Сегоҳ деийлган махсус куй яратганлар. Унинг куй тузилиши эса бутунлай сақлангани ҳолда, Сарахбор доира усулида ижро этилади. Мушкулоти Сегоҳни қашқарча доира усулида ҳам бирдек ижро этиш мумкин. Илгари вақтларда бу куй якка созларда ва баъзан кичик чолғу дасталар тамонидан чалиниб келинган.

Муғулчаи Сегоҳнинг охирги шохобчаси унинг Уфар қисмидир. Уфари Муғулчаи Сегоҳ ўзига хос нодир ашула йўлларидан бўлиб, шўхчан янграйди. Уни тинглар экамиз, ошиқ - машуқаларнинг савол жавобларини эслатади ва кишида юксак лирик кайфиятлар қўзғатади. Бу Уфар йўли кичик чолғу муқаддимаси билан бошланади. Унинг биринчи ва иккинчи хатлари - Даромад, учинчи ва тўртинчи хатлари ўрта пардалардаги Миёнхат, бешинчи ва олтинчи хатлари-

Дунаор қисми, еттинчи ва саккизинчи хатлар Сегоҳ намуди, охирги хат - туширим қисмларидан ташкил топган. Уфари мўғулчаи Сегоҳ "Ҳазаҳи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур" - дейилган вазндаги шеърлар билан ижро этилади:

Эй лутфи каму жафоси чўх ёр,
То чанд чекай рамингда озор!
Йўқдур кечалар кўзимда уйқу,
То субҳ улиб рамингда бедор.

Шундай қилиб, Мўғулчаи Сегоҳ шохобчаларининг куй мавзулари бир-биридан анчагина фарқланади. Бу эса уларнинг турлум тарзида ижро этилганда ашулаларнинг ранг-баранглигини таъминлайди. МўғулчаиСегоҳ шохобчалари ҳамманинг ички ҳаракатида асосий лад - тоналликка нисбатан, парда ўзгаришлари /модуляция/ рўй бериб турадиган қоллар тез-тез учраб туради ва ашула йўлларининг мафтункор чиқишини, жозибадорлигини таъминлайди.

Қисқаси, "Сегоҳ" нинг чолғу қисмлари жуда ҳам ашула қисмлари ҳам жуда таъсирли ва ёқимли мусиқа асарларидандир. Улар халқимиз орасида машҳур бўлиб кетганлиги бу фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Сўнгги йилларда Сегоҳ оҳанглари асосида кўпгина янги куй ва ашула йўллари яратилган эди.

Бу ўринда "Гиря" /биринчи ва иккинчи/ ашуласини эслатиб ўтишга тўғри келади. "Гиря" ашуласи Сегоҳ оҳангларининг Чапандоз доира усулларидаги варианти бўлиб, кичикроқ шаклдаги ашула йўлларидандир. Унинг авжида намудлар тушириб қолдирилган. "Гиря бир" мухаммас шаклидаги шеърлар билан айтилади.

Унга "Ҳазаҳи мусаммаси солим" - дейилган вазндаги шеърлар мос келади:

Ўзингни кўрсатиб аввал ўзингга бандалар қилдинг,
Яна кўнглим олиб ўз ишқи бирла хандалар қилдинг.

Гиря иккинчининг куй тузилиши, биринчидан фарқ қилади ва жадалроқ суръатда ижро этилади. Гиря ашула йўллари Йулла Тўйчи Тошмухаммедов, Ёрахим Ёқумаров, Бобоқул Файзуллаев каби машҳур ҳофизлар репертуарида кенг ўрин тутган. Булардан ташқари "Фирон", "Сувора", "Гулузорим" каби ажойиб ашула йўллари ҳам Сегоҳ садоларига асосланган.

Сегоҳ йўллари заминида жуда кўп чолғу йўллари, махсус сурнай да, чалинадиган куйлар ҳам яратилган эди.

Мушкилоти Сегоҳ ва унинг Уфари, Патнисаки Сегоҳ, Сайқал, Наврўзи Ажам, Ажам ва унинг тароналари, Уфари Ажам шу кунгача созандаларимиз репертуаридан катта ўрин эгаллаб келмоқда. Улар композиторларимиз ижодида ҳам кенг фойдаланишда бўлиб, халқ чолғу оркестри ва симфоник оркестрларга мослаб қайта басталанган. Сегоҳ йўллари Хоразмда ҳам кенг тарқалган.: "Норим - Норим", куйи "Феруз" ашуласи, айниқса "Эшвой" қўшиғи ўзининг оҳанглари жиҳатидан Сегоҳ йўлларининг ўзгача кўринишидир.

Шундай қилиб, Сегоҳ мақомининг чолғу қисмлари ва ашула йўллари ҳамда улар асосида юзага келган намуналар ҳам ўзининг бадиий - эстетик қиймати билан мусиқа меросимизда сезиларли ўрин эгаллайди. Сегоҳнинг қиси ва шўъбаларидан мусиқали драмаларда, операларда ва халқ чолғу ва симфоник оркестрларида концерт репертуарларида кенг фойдаланилмоқда.

ИРОҚ МАҚОМИ.

Ироқ мақоми ҳам жуда қадим замонлардан машҳур бўлиб келган мақомлардан бўлиб, у ҳақидаги маълумотлар тахминан бундан минг йил муқаддам ёзилган, мусиқамизнинг ёзма манбаларида тилга олинган. Урта Осиё халқлари мусиқа маданияти тараққиёти жараёнида Ироқ мақоми лад қурилмаси ва унга мос куй ва ашула йўллари бир неча бор ўзгаришларга учраганлиги табиийдир, албатта. "Шашмақом" таркибидаги Ироқ мақоми эса, мазкур мақомнинг асрлар оша такомиллаштирилиб, ривожлантирилиши натижасида юзага келган эди.

"Ироқ" ибораси Шарқда машҳур бўлган араб мамлакати ва унга нисбатан берилган мақом номидир. Шарқ халқлари мусиқа асарлари, хусусан қўпчилик мақом йўллари машҳур мамлакатлар, шаҳар ва водийлар, турли халқлар ҳамда бастакорлар номи билан аталиб келинган. Масалан: Ҳижоз; Исфаҳон; Чўли Ироқ, Чўли Курд, Баёт, Ажам, Мурулча, Қашқарча, Ҳисор, Зовулий, Ҳусайний, Насруллойи, Исломхон, Ораз, Калон, Ҳожиҳўжа, Мирзаҳаким каби номлар шулар жумласидан. "Ироқ" мақоми йўллари мусулмон Шарқи халқлари мусиқасида машҳур мақомлардан бири бўлиб, турли халқларда бир-бирига ҳеч ўхшамайди ва ҳар бир халқнинг ўзига хос мусиқа оҳанглари асосида юзага келган. Шашмақомдаги Ироқ мақоми эса, ўзбек ва тожик халқлари мусиқасининг куй тузилиши хусусиятлари, лад-тоналлиги, ҳамда вазн асослари билан чамбарчас боғлиқдир. Унинг таянч пардалари I, IУ, У, УI чи босқичлардир:

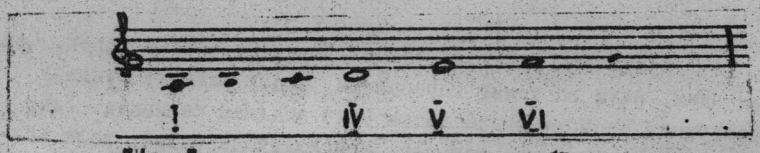

"Ироқ" мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан таркиб топган. Унинг чолғу бўлимида Тасниф Ироқ, Таржеи Ироқ, Мухаммаси Ироқ, Сақили Ироқ I,2, Сақили Калон дейилган куй йўллари мавжуд.

Тасниф Ироқ мазкур мақомнинг бош куй мавзуйи сифатида унинг оҳанглари ва ички характерини тўлиқ акс эттиради, ҳамда машҳур Ироқ сурнай йўлларини ҳам эслатади. Ироқнинг Тасниф йўли ҳаҳм жиҳатидан анча кенг, саккизта хона ва бозгўйдан иборат. Унинг иккинчи қисми - Таржеи Ироқ Тасниф Ироққа нисбатан бир октава юқори пардалардан бошланиб куй мавзуйи бутунлай бошқа оҳанглардан ташкил топган. Ироқ мақомида Гардун қисми умуман учрамайди. Шу сабабли, Таржеи Ироқдан сўнг бевосита Мухаммаси Ироққа ўтилади. Ироқ мақоми таркибида учта Сақил йўллари бўлиб, уларнинг куй мавзуи ўзгарлича, бетакрор оҳанглардан таркиб топган. "Ироқ"нинг чолғу йўллари орасида айниқса Мухаммаси Ироқ ёқимли, таъсирчан ва жозибадор янграйди, кишида нозик ҳис туйғулар уйғотиб, уни чуқур ҳаёлот оғушига етаклайди. Айниқса унинг бозгўй қисми ажойиб оҳангдор хоналардан кейин орзу умид, келажакка ишонч туйғуларини уйғотади.

Ироқ мақомининг Тасниф, Таржеъ, Мухаммас ва Сақил йўллари яхлит ҳолда бирин - кетин ижро этилгандан кейин, унинг ашула бўлим шўъбаларига ўтилади. Улар Сарахбори Ироқ, Мухайяри Ироқ, Чамбари Ироқ ва Уфари Ироқ - деб номланади. Бу ашула йўллари орасида Мухайяри Ироқ "наср" усулидаги шўъба бўлиб, Чамбари Ироқ "талқин" доира усулида ижро этилади. "Ироқ" мақоми шўъбалари "Шашмақом"даги бошқа мақомларга нисбатан анчагина кам бўлиб, бунга тегишли сабаблар ҳам бор албатта.

Биринчидан Ироқнинг Сарахбори оҳанглари асосида яратилган Бухоро Ироғи Бузрук мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаси сифатида фойдаланилган эди. "Ироқ"да иккинчи гуруҳ шўъбалари учрамайди. Баъзи мақомдонларнинг айтишларича, "Ироқ" мақоми шўъбаларининг куй тузилиши ва ижро этилиш услуби мураккаб бўлгани учун кўпчилик хонандалар ижро эта олмаганлар. Шу сабабли унинг шўъбалари тўлиқ шаклда бизга етиб келмаган, иккинчи гуруҳ шўъбалари эса умуман яратилмай қолган. Лекин профессор Фитратнинг ёзишича, машҳур Бухоролик мақомдон ҳофиз Ота Жалол Мухайяри Ироқ асосида беш қисмли Савт шўъбасини яратган ва "Савти Жалолий" - деб номлаган, унинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома, Уфар шохобчалари бўлган. Ироқ мақоми туркуми

чолғу ва ашула йўллари орасида севилиб ижро этилиб келган.

Ироқнинг ашула йўллари туркуми Сарахбори Ироқ билан белгиланади. Бу ашула йўлининг куй тузилиши жуда ҳам мураккаб. Аввало у кичик октаванинг "ля" пардасидан бошланиб, иккиярим октавагача яъни учинчи октаванинг "ре" пардасигача кўтарилади. Бу мақом йўлининг диапозони эса кўпчилик эркак хонандалар овози учун баландлик қилади.

Шунинг учун ҳозирда ансамбларда ашуланинг баланд қисмини хотин-қизлар ижро этиб тўлдирадилар. Ўтмишда овоз қўлами кенг хонандаларгина Сарахбори Ироқни ижро эта олардилар. / Мн: Ота Жалол, Домла Ҳалим, Левича каби атоқли мақомдон устозлар./

Сарахбори Ироқ, Ироқ шўъбаларининг бош мавзуи бўлиб, чолғу муқаддима ва икки хатдан, яъни икки байт шеър билан айтиладиган ашула жумлалари билан бошланади. Сарахбори Ироқнинг учинчи хати ўрта пардаларда айтиладиган Миёнхат, тўртинчи ва бешинчи хатлар Зебо пари авжи, олтинчи ва еттинчи хатлар - Мухайяри Чоргоҳ намуди, охирги хат туширим қисмларидан иборат. Бу ашула йўлининг ҳар бир хати шеър матнисиз айтиладиган оҳанглар билан якунланиб боради. Сарахбори Ироқ "Мужтаси мусаммани махбуни Маҳзуф" - дейилган вазндаги ғазаллар билан ижро этилади. Унга Навоийнинг қуйидаги шеъри мос келади:

Сиришкм қонин аёғинг учун хино қилайин,
Қабул/и/ тушса қароғим эзиб қаро қилайин.

Сарахбори Ироқ халқимиз орасида Ироқ номи билан машҳур ҳамма куй ашулаларининг асоси бўлиб хизмат этган.

Сарахбори Ироқ ўқилгандан сўнг унинг олтита тароналари бирин-кетин ижро этилади. Унинг биринчи ва иккинчи тароналари ўн уч чорак такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади. Қолган тўрт-та тароналари эса уч чорак такт ўлчовидаги усулда, Супориш эса Наср доира усулида ижро этилади. Унинг тароналарида лад - тоналликнинг ўзгариши, /модуляция ҳоллари/ тез-тез содир бўлиб туради. Бу эса ашула йўлларининг турли-туманлиги ва ранг-баранг янграшини таъминлайди. Шуниси эътиборга сазоворки, Сарахбори Ироқ тароналарида Зебо парига ўхшаш кичик авжлар фойдаланилган. Туртинчи ва олтинчи тароналарда Мухайяри Чоргоҳ намудига ўхшаш авжлар учрайди. Тароналарга айтиладиган шеърлар ҳам ранг-баранг, турли вазнлардадир. Бундай бўлиш ҳам Сарахбори Ироқнинг тароналарига мазмундорлик ва бадиий эстетик куч бахш этади.

Сарахбори Ироқ, тароналари билан биргаликда ижро этилгандан сўнг Мухайяри Ироқ шўъбасига ўтилади. Мухайяри Ироқ бу мақомнинг Наср - дейилган шўъбаси бўлиб, Мухайяри Чоргоҳ намудининг турли баландликларда такрор ижро этиладиган вариантидир. Мухайяр "танлаб олинган" деган маънони билдиради. Шуни алоҳида айтиш керакки, Мухайяри Чоргоҳ намуди - Мухайяри Ироқ асосида яратилган, дейилса ўринли бўлади. Мухайяри Ироқ Дугоҳ мақоми ладига мос бўлиб, унинг Чоргоҳ шўъбаси билан ҳам оҳангдош янграйди. Шунинг учун унинг асосида яратилган мазкур намуд "Мухайяри Чоргоҳ" деб аталган бўлса керак,. Мухайяри Ироқ мунгли, дардли, таъсирчан янграйди. Мухайяри Ироқда Мухайяри Чоргоҳ намудининг бошланиш ашула жумлалари юқори пардаларда такрорланадиган дунаср тарзида келади ва у анча кенгайтириб ишланган. Унга"Ҳазажи мусаммани солим" - дейилган ўлчовдаги ғазаллар мос келади:

Ниҳоли сарвдур қаддинг, қошинг нун ул ниҳол узра,
Мисоли нуқтаи нун, ҳолинг ул мушкин ҳилол узра.

Мухайяри Ироқ ижросидан кейин унинг тўртта тароналари ва супориши ўқилади. Унинг биринчи, учинчи ва тўртинчи тароналари уч чорак, иккинчи таронаси 13 чорак такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади. Мухайяри Ироқнинг биринчи таронаси Тошкент ва Фарғонада машҳур бўлган Чоргоҳ иккинчининг худди ўзи. Лекин Мухайяри Ироқ таронаси авжида Мухайяри Чоргоҳ намуди киритилган. Иккинчи тарона ҳам Чоргоҳ йўлларини эслатади. Учинчи ва тўртинчи тароналарнинг куй мавзуи бутунлай бошқа ва бетакрор оҳанглардан иборат. Мухайяри Ироқнинг супориши Сарахбори Ироқ куй жумлаларидан иборатдир.

Ироқ мақомининг яна бир шўъбаси Чамбари Ироқ деб номланиб, биргина ашула йўлидан иборат. Чамбари Ироқнинг тинглаб кўрилса, Тошкент ва Фарғона водийсида машҳур бўлган Сувора ашула сини эслатади. Аммо Чамбари Ироқ, талқинча доира усулида яратилган. Юнус Ражабий "Шашмақомнинг" олтинчи жилдида унинг Савт усулидаги намунасини келтиради. Ҳар ҳолда, Чамбари Ироқ иккинчи гуруҳ шўъбаларидан бўлиб, дастлаб беш қисмли ашулалар туркуми бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Мазкур Мухайяри Ироқ эса унинг талқинчаси бўлиши мумкин. Бухоро Ирофининг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар қисмлари Чамбари Ироқ оҳанглари ўхшаш. Бироқ уларда Зебо пари авжидан сўнг Турк авжи киритилган. Чамбари Ироқ чолғу мукаддима билан бошланади. Унинг биринчи хати - Даромад, иккинчи

ва учинчи хатлар - ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёхат жумлалари, тўртинчи хат - Зебо пари авжи, бешинчи, еттинчи хатлар Миёнхатнинг янгиланиши, охирги хати эса туширим қисмларидан иборат. Унга "Комили мусаммани солим" - дейилган вазндаги шеърлар ўқилади:

Не жафоки, йиғласам олдида, мани хаста арзи ниёз этиб,
Ситам устига қиладур ситам неча қотило уза ноз этиб.

Ироқ мақомининг Уфари Мухайяри Ироқ билан оҳангдош ва унинг уфар доира усулидаги кўринишидир. Лекин унинг авжи жуда ҳам қисқартириб юборилган.

Шундай қилиб Ироқ мақоми туркуми бошқа мақомларга нисбатан анчагина ихчам, унинг таркибида Сарахбор ва биттагина Наср шўъбаси ҳисобланган Мухайяри Ироқ мавжуд. Унда "талқин" ёки "чапандоз" йўллари умуман учрамайди. Ироқда иккинчи гуруҳга кирадиган "Савт" ва "Мўғулча" тарзидаги шўъбалар ҳам йўқ. Бу мақом йўллари бунчалик ихчамлигининг сабаби, унинг баъзи шўъба ва қисмларининг бизгача бизгача етиб келмаганлигида бўлса керак. Лекин Ироқ йўллари асосида жуда кўп куй ва ашулалар яратилган. Масалан, Чули Ироқ, Уфари Мушкулоти Ироқ. Тошкент Ироғи, Бозургоний, Сурнай Ироғи ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бу ўринда Тошкент Ироғини олиб қараймиз. Тошкент Ироғи Бухоро Ироғидаги шеър матнисиз айтиладиган оҳанглар билан бошланади. Кейинги хатлар эса, Мухайяри Ироқнинг оҳанглари такроридан иборат. Баъзи авж қисмидаги жумлалар орасида ёқимли ва жозибали чолғу нақорати бир неча бор такрорланади. Тошкент Ироғи мухаммас шаклидаги "Ҳазажи мусаммани солим" вазнидаги ғазаллар билан ўқилади.

Ироқ мақоми асосида яратилган чолғу йўллари ҳам ўзига хос оҳангларга бой, чуқур ҳиссий таъсир кучига эга. Уларда Сарахбори Ироқнинг куй тузилиши, ҳаракат йўли яққол сезилади. Айниқса сурнай ва қўшнай Ироқ йўллари жозибадор эшитилади.

Шундай қилиб Ироқнинг чолғу йўллари ижро этилиб, унинг Сарахбори ва Наср шўъбалари тароналари билан ўқилгандан сўнг Уфар қисми ва Супориш билан туркум тугалланади.

Х О Р А З М М А Қ О М Л А Р И.

Матрсуф Харратовнинг айтишича, Хоразм мақомлари Шашмақомнинг худди ўзидир. XIX аср бошларида Хоразмлик созанда ва бастакор Ниёзжон Хўжа Бухорога бориб шашмақомни ўрганиб келади ва Хоразмга олиб келиб тарқатади. Бинобарин Хоразмда мақомларнинг кенг ёйилиши учун қулай замин мавжуд эди. Бу ўлкада жуда қадимий мусиқа анъаналари ва мақом ижрочилигида бой тажрибага эга бўлган жуда кўп созанда, хонанда ва бастакорлар яшаб ижод этиб келганлар. Ал - Хоразмий /X аср/, Абул Вафойи Хоразмий /XУ аср/ каби ўнлаб олимларнинг мусиқа рисолаларида мақомлар назарий жиҳатдан асослаб берилган эди.

Умуман, мақомларнинг тарихий тараққиётига Хоразмлик мусиқачилар ҳам салмоқли улуш қўшганлар.

Шашмақом Хоразм шароитига мосланиб олинди ва жуда катта ўзгаришларга учради. Хоразмлик машҳур бастакорлар Ниёзжон Хўжа, Ферюз, Комил, Мухаммадрасул Мирзо ва бошқалар мақомларга янги чолғу қисмлар басталаб мақомларни шаклан ва мазмунан бойитдилар. Таснif қисмлари ўрнига ҳар бир мақом номи билан аталадиган чолғу йўллари яратдилар. Мақом йўлларининг куй тузилишида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Улар кенгайтирилиб ёки қисқартирилиб қайта ишланди. Лекин, Шашмақом оҳанглари асосан сақланиб қолди. Хоразм мақомларининг чолғу йўллари кейинги йилларда жуда кам ижро этилган бўлиб, магнит ёзувлари ҳам саноқли даражададир. Шунинг учун бу ерда улар ҳақида муфассал тўхталиб ўтирмаймиз. Хоразм мақомлари чолғу қисмларидан умумий тасаввур олиш учун Бухоро мақом чолғу йўлларига мурожат этиш кифоя. Улар орасида баъзи тафовутлар бор халос. /Масалан чолғу бўлимларида, Шашмақомдаги таснифлар ўрнига мақомлар номи билан аталадиган ва Сарахборларга оҳангдош шўъба ва уфарлар киритилган. Чолғу қисмларининг куй тузилиши эса асосан сақланиб қолинган ва Хоразмча мусиқий услубда ижро этилади/.

Хоразм мақомлари ашула бўлимлари таркибидаги шўъбалар Шашмақом йўлларининг кўп жиҳатларини асосан сақлаб қолган. Лекин, сўнгги йилларда Хоразм ашула ижрочилигидаги ўзига хос хусусиятларга боғлиқ ҳолда, баъзи ашула йўллари таниб бўлмаслик даражада ўзгариб кетган.

Хоразм мақомлари ашула бўлими шўъбаларининг баъзи қисмлари бизгача етиб келмаган, баъзи тароналар унутилиб юборилган.

Кўп ашула йўллари эса тарона номи билан эмас, махсус бошқа номлар билан аталади. Масалан, тарона қисмлари "Рост" мақомида, "Сувора" "Нақш", "Фарёд"; Бузрукда эса - "Сайри гулшан"; Навода" - "Сувора", " Фарёд","Нақш"; Дугоҳда - "Сувора"; Сегоҳда - "Нақш", ва "Муқаддима" деб номланади. Бу нарса Хоразм мақомлари ашула йўлларини "Шашмақом" шўъбалари билан солиштиришда жуда катта қийинчиликлар туғдиради. Бундан ташқари баъзи тароналар ўрни ўзгартирилган. Кўпинча Сарахборлар тароналари Наср шўъбаларида ёки аксинча фойдалана беради. Яна шуниси диққатга сазоворки, "Ироқ" мақомида ашула бўлими шўъбалари умуман учрамайди ва аллақачон унутилиб юборилган. Хатто Хоразм танбур чизиғида, Матюсуф Харратовнинг "Хоразм мусиқий тарихчаси" китобида ҳам "Ироқ"нинг ашула бўлими шўъбалари келтирилмаган. Мақомлар ашула бўлимларининг бош шўъбаси бўлган сарахборлар Хоразмда мақомлар номи билан - Мақоми Рост, Мақоми Бузрук, Мақоми Наво, Мақоми Сегоҳ, Мақоми Дугоҳ, каби номланади. Худди шундай ҳолни чолғу бўлимларида ҳам учратамиз. Бунга сабаб Хоразм мақомларида чолғу ва ашула бўлимлари бош қисмларининг куй тузилиши ва оҳанглари бир хиллигидир, яъни улар маълум мусиқа асарининг чолғу ва ашула шаклларидир. Мақомларнинг бош мавзуси бўлган биринчи шўъбалардан умумий таасурот олиш учун Мақоми Дугоҳни таҳлил қилиб чиқамиз.

Мақоми Дугоҳнинг яъни Хоразмча "Сарахбори Дугоҳнинг" куй тузилиши шашмақомдаги каби оҳанглардан иборат бўлсада, бироз ўзгартирилиб ижро этилади. "Ўзбек халқ музикаси" сериясида босилиб чиққан олтинчи жилд бўлмиш "Хоразм мақомлари" китобида "Сарахбори дугоҳ" - "Мақоми Дугоҳ" номи билан аталиб, ашула бошланадиган асл тоника - биринчи октаванинг "ре" пардаси ўрнига кичик октаванинг "ля" пардаси яъни тўрт парда пастга туширилган. Унинг биринчи хати икки марта такрорланадиган ашула жумлаларидан иборат. Ҳар бири биттадан байт шеърлар билан ўқиладиган иккита хати - Даромад қисми бўлиб, шеър матнисиз айтиладиган оҳанглар билан асл бошланғич пардага туширилади, учинчи хат ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат бўлиб, унинг ҳар бир ашула жумласи шеър матнисиз айтиладиган оҳанглар билан ашула бошланган пардага қайтиб тушади. Ашуланинг тўртинчи хати - ашула бошланиш жумлаларининг юқори пардаларидаги такрори бўлмиш - "Дунаср", бешинчи ва олтинчи хатлари Мухайяри Чоргоҳ намуди, еттинчи хати - тушурим қисмларидан иборат. Уларнинг ҳаммаси шеър сўзларисиз ижро этиладиган оҳанглар билан якунланади.

Хоразм мақомларидаги "Сарахбор" йўллари тахминан XIX аср-нинг охирги чорагидан бошлаб мақомлар номи билан атала бошлади.

Хоразм мақомлари шеър матнлари тўпламларида эса, улар Сарахбор деб кўрсатилган. Сарахборларнинг куй оҳанглари, доира усули ва уларга айтиладиган шеър ўлчовлари Бухоро ва Хоразм мисолларида деярли бир хил деса бўлади.

Сарахборларнинг баъзи тароналари Хоразмда терма қилиниб ишланган. Уларга авжлар киритилиб, йирик шаклдаги ашула ҳолига келтирилган. "Сарахбори Рост"да учта тарона мавжуд бўлиб "Тарона" "Сувора", ва "Нақш" деб номланади. Унинг таронаси Шашмақомдаги "Сарахбори Рост" учинчи таронасининг ритмик вариантидир. "Сувора" йўли эса Шашмақомдаги Ростнинг учинчи, тўртинчи тароналари асосида яратилган бўлиб, Хоразмда жуда ҳам машҳур. Ҳозирда эса замонавий мавзудаги "Ўзбекистон гуллари" ашуласи шу "Сувора" асосида яратилган. "Нақш" ашула йўли Насри Ушшоқнинг биринчи ва иккинчи таронаси бўлиб, унинг маълум кўриниши Хоразмда "Ҳануз" номи билан машҳурдир.

"Нақши Рост" шашмақомдаги шаклдан фарқ этади. Унга Хоразмлик бастакорлар "Ушшоқ" ва "Уззол" намудларини киритганлар. "Бузрук" мақомининг тароналари - Сайри гулшан, иккинчи ва учинчи тароналари ҳам Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари авжга киритилиб, ашула йўллари анча кенгайтирилган. Наво мақомининг биринчи таронаси Шашмақомдаги каби бўлиб, Хоразм ашула ижрочилигига мослаштирилган.

Наво мақомининг "Сувора"си Сарахбори Наво иккинчи таронасининг маълум кўринишидир. Сарахбори Дугоҳнинг тароналари асосида Хоразмда уларнинг бетакрор намунаси яратилган. Сарахбори Сегоҳнинг биринчи ва иккинчи тароналари Хоразмча мисолда анча йириклаштирилган. Сарахборлар ҳамма тароналарининг такт ўлчови, доира усули, улар бошланадиган пардалар бошқача қилиниб, олинганлиги ҳам уларнинг ўзгариб кетишига олиб келади.

Сарахборлар тароналари билан айтилгандан сўнг, Хоразм мақомларида ҳам Талқин дейилган шўъбаларга ўтилади.

Мазкур "Хоразм мусиқий тарихчаси" китобида еттита талқинлар келтирилган бўлиб, Хоразм мақомлари тўпламида тўрттаси берилади. Улар Талқини Рост, Талқини Бузрук, Талқини Наво, Талқини Сегоҳ - деб номланади. Қолган талқин йўллари Хоразмда унутилиб юборилган бўлса керак.

Талқини Рост Шашмақомдаги Талқини Ушшоқнинг ўзидир. Унинг таркибида Талқини Ушшоқдаги ҳамма қисмлар мавжуд. Талқини Рост даромад қисми билан бошланади. Кейин Миёнхат, Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари маълум ўзгаришлар билан авж сифатида

фойдаланилиб, туширим қисми Ўфуровард билан якунланади. Унинг доира усули ва шеър ўлчови Талқини Ушшоқдаги кабидир.

Бу шўъба "Рамали мусаммани маҳзуф" вазнидаги ғазаллари билан айтилади:

Гул керакмасдур менга мажлисда саҳбо бўлмаса,
Найлайин саҳбони бир гул мажлисаро бўлмаса.

Бошқа талқинлар ҳам Хоразм турида анча ўзгаришларга учраган. Масалан, Талқини Бузрук Талқини Уззолнинг маълум кўриниши бўлиб, унинг кўп қиёфаси, таркибий қисмлари Шашмақомдаги кабидир. Уззол оҳанггининг кварта даражасидаги сакрама ҳаракати ўрнига пағонама-пағона юрилади. Талқини Наво - Талқини Баётнинг жуда ўзгартириб юборилган йўли. "Хоразм мақомлари" китобида қисқа ва нотўғри пардаларда берилган. Талқини Сегоҳ - Талқини Ушшоқ оҳангларига ўхшайди ва Шашмақомдагидан фарқ қилади. Шундай қилиб, Талқин йўллари ҳам Хоразм маҳаллий ижрочилик услубига мосланиб олинганлиги уларнинг куй қиёфасида жиддий ўзгаришлар содир бўлишига олиб келган. Мазкур китобда "Рост" ва "Наво" мақомларини Талқин йўлларида биттадан тарона келтирилиб, улар "Фарёд" деб номланган, Фарёд йўллари ҳам намуд авжлари билан кенгайтириб қайта басталанган.

Наср шўъбаларининг баъзилари ҳам ҳозир унитилиб юборилган. Харратов ўн бешта наср йўлларини санаб ўтган. "Хоразм мақомлари" китобида эса саккизта наср шўъбалари берилади. Улар "Рост" мақомида "Наврўзи Сабо", Бузрукда Насруллойи, Навода - Фарёд ва Ораз Наво, Дугоҳда Чоргоҳ ва Баёт, Сегоҳда - Сабо, Наврўзи Хоро, Насри Ажам деб номланади. Шуни айтиш керакки, Наводаги Фарёд Ҳусайний Дугоҳнинг ўзидир. Мазкур китобда Баёт негадир Наво мақоми таркибида берилмай, Дугоҳ мақомининг шўъбалари тарзида келтирилган. Бундай ўзгаришлар Хоразм мақомларини ўрганишда чалкашликлар туғдиради.

Энди Наср шўъбаларидан умумий таасурот олиш учун уларнинг баъзилари билан танишиб чиқамиз.

Масалан, Насри Рост шўъбаси Шашмақомдаги Насри Ушшоқнинг айни ўзидир. "Насри Рост" Даромад қисми билан бошланади. Кейинги хатлари - Миёнхат, Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудлари ҳамда туширим қисмларидан иборат. Бу ашула йўли Хоразмда "Шитоб айлаб" номи билан ҳам машҳур. У "Ҳазажи мусаммани солим" - дейилган вазндаги шеърлар билан ижро этилади:

Тун оқшом келди кулбам сари ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза ҳайдин гулоб айлаб.

Шуни алоҳида айтиш керакки, бу машҳур ашула йўли номаълум сабабларга кўра, "Хоразм мақомлари" китобига киритилмаган.

Наср шўъбаларидан яна бири - Насруллойи, Хоразмда янгича шарқ ва янгича сайқал топган. Шашмақомдаги Насруллойига кўра, бошқача мазмун ва оҳангдорлик касб этган. Лекин унинг таркибидаги дунаср ва авжи ҳамда Турк авжи сақлангани ҳолда кишида бутунлай янги ашула йўли билан тассурот қолдиради.

Наср йўлларининг баъзиларида тароналар мавжуд бўлиб, улар "Сувора","Нақш","Тарона" номлари билан машҳурдир. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, "нақш" ибораси Темурийлар давридан бошлаб қўлланиб келинган. Лекин Бухоро мақомдонлари тамонидан унутилиб юборилган бўлсада Хоразмда бу ном ҳозиргача қўлланилади. Бухорода эса, нақш ашула йўллари тарона деб номлана беради. "Нақш" сўзи арабча бўлиб, "безак","сайқал" маъноларини билдиради. Бунда йирик шаклдаги ашулаларга боасталанган кичикроқ шаклдаги ашула йўллари қўзда тутилиб, улар мақом туркумларига ҳақиқатдан сайқал бўлиб хизмат қилади.

Насрларнинг тарона йўллардан яна бири суворалар ҳам нақшлар вазифасини ўтайди. Сувора ибораси тожикча отлиқ, чавандоз маъноларида ишлатилади. Сувора йўллари тингланса, отнинг юриши билан отлиқ кишининг гавда ҳаракати кўз ўнгимизда намоён бўлади. Суворалар усули соқийнома ёки уфар доира усулларида бўлади. Хоразм мақомларида 13 чоракли такт ўлчовидаги доира усулида ҳам келади. Кейинги вақтларда улар сустроқ усулда ҳам ижро этилаберадиган бўлди.

Ҳозир Хоразмда Сувора йўлларининг турли намуналари кенг тарқалган. Улар шакл жиҳатидан мақом шўъбалари каби йирикдир. Хоразм мақомлари ҳам уфарлар билан якунланади. Уфарлар эса кўпинча Шашмақомдаги каби Насрлар билан эмас, балки сарахборлага оҳангдош.

Шундай қилиб Шашмақом Хоразм воҳаси шароитида муҳим ўзгаришлар билан ижодий фойдаланилган эди. Баъзи мақомларнинг куй йўллари, доира усуллари ихчамлаштирилди, усул суърати бироз тезлаштирилди. Намуд авжлари қисқартирилиб олинди, куй ва ашула йўллари қайта басталанди, баъзан янгидан-янги қисмлар яратилди. Шашмақом Хоразмда мустақил яшаб келди. Шунинг учун Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида сўнгги даврларда яратилган савт ва мўғулча

туридаги шўъбалар Хоарзм мақомларига кирмай қолди. Лекин Хоразм бастакорлари Шашмақом усулида чуқур ижодий ишлар олиб бордилар. Мақомлар услубида "Сувора" йўлларининг ажойиб намуналари, "Ферруз", "Илғор", "Эшвой", "Норим - Норим" каби ноёб куй ва ашулалар яратдилар.

Шулардан бири "Унутма" ашуласидир. Бу ашула йўли насрлар усулида ижро этилиб, Хоразм достонларида айтилади.

Мақом йўлларининг халқ достонларида ҳам фойдаланилганлиги Хоразмда мақомларнинг нақадар машҳур эканидан далолат беради.

Бастакорлар Хоразм шароитига мос келган баъзи мақом йўллари ўрнига янгидан-янги асарлар яратдилар.

Хоразм мақомларида лад-тоналлик масаласида чалкашликлар мавжуд. Уларни тўғри аниқлаш ва Хоразм мақомлари тизимини тиклаш мутахасислар олдида турган яқин вазифалардан бири бўлмоғи даркор. Бу нарса эса мақомларнинг тарихий тараққиёт йўлини тўғри ёритишга, куй ва ашула йўлларининг бадиий - эстетик қимматини тўла очиб беришга катта имконият туғдирарди.

ТОШКЕНТ - ФАРҒОНА МАҚОМ ЙЎЛЛАРИ.

Маълумки, Тошкент, Фарғона водийси, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда мақомларнинг турли шакллардаги чолғу ва ашула йўллари яратилган эди. Шулар жумласидан машҳур чолғу асарлар: беш қисмли Насруллойи, Чўли Ироқ, Муножот туркуми, Навонинг бир неча чолғу намуналари, Наврўзи Ажам, Ажам ва унинг тароналари, Ирғор, Мискин ва Адойининг беш қисмли туркуми, иккиқисмли Мирзадавлат, Маъдалибек, Бексултон, Чўли Курд, Сайқал, Сувора йўллари, Мушкулоти Дугоҳ ва унинг Уфари, Дутор Баёти, Ўйин Дугоҳи, Рост Панжгоҳ Қашқарчаси, Дилхироҳ, Мушкулоти Сегоҳ ва унинг Уфари, патнисаки услубда чалинадиган Дугоҳ, Сегоҳ ва Ушшоқ намуналари, Қари Наво, сурнай йўлларидан Бузрук, Наво, Ироқ, Дугоҳ, Дугоҳи Ҳусайний, Насуруллойи, Чоргоҳ, Мустазод, Дашти Наво каби ўнлаб куйлар маҳаллий бастакорлар тамонидан мақомлар асосида яратилган бўлиб, мусиқамизнинг бебаҳо дурдоналаридандир.

Мақомларнинг мазкур чолғу мисолларининг баъзиларини ўқувчилар диққатига ҳавола қиламиз. Улардан бири - Насуруллойи беш қисмли куйлар туркумидан иборат. Насуруллойи Шашмақомдаги Бузрук мақомининг наср шўъбаларидан Насуруллойи оҳанглари асосида яратилган. Унинг биринчиси икки чорак такт ўлчовидаги куй бўлиб, шакл жиҳатидан анча мураккаб. Насуруллойи биринчи Бузрукнинг Насуруллоси бошланиш оҳанглари сингари куй жумлалари билан бошланади. Лекин куйнинг кейинги жумлалари бастакор тамонидан яратилган ажойиб бетакрор оҳанглардан таркиб топган. Чолғу асар сифатида унга қайтарма жумлалар, яъни бозгўйлар киритилган бўлиб, улар асосида ривожланиб борувчи жумлалар - хоналардан сўнг такрорланади. Насуруллойининг авжида Мухайяри Чоргоҳ намуди ва Турк авжининг оҳанглари аралаштирилиб олинган. Унинг куй жумлаларида пешрав оҳанглари асарни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этган. Насуруллойи жозибали, ёқимли ва нолали куй бўлиб, тингловчида жиддий лирик кайфиятлар уйготади, гўё киши билан ҳасратлашаётгандай туюлади.

Насуруллойининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи, бешинчи шохобчалари унинг асосий йўлига нисбатан, анча қисқа ва ихчамлаштирилган. Улар бир-бирлар инг турли доира усулида ижро этиладиган намуналари бўлиб, иккинчи Насуруллойи чапандоз доира усулида учинчиси уч чорак такт ўлчовидаги тароналар доира усулида,

тўртинчиси олти чоракли такт ўлчовидаги доира усулида Уфарнинг сустлаштирилган тури, бешинчиси эса жонли суръатда чалинадиган Уфар усулида ижро этилади.

Насуруллойининг бу кўриниши ўз тузилиши билан мақом чолғу қисмлари каби мураккаб ва пухта басталанган бўлиб, мустақил куй туркуми тарзида яшаб келди.

Мақомларнинг яна бир варианти Сувора ва унинг Уфаридир. Сувори куйи Ироқ мақоми таркибидаги Чамбари Ироқ оҳанглари асосида яратилган бўлиб, Бухоро Ироғи шохобчаларини ҳам эслатади. Суворанинг бош йўли 4/4 такт ўлчовидаги Соқийнома доира усулида ижро этилиб, жуда ҳам таъсирли оҳанглардан таркиб топган. Унинг авжида келиши лозим бўлган Зебо пари авжи туширилиб қолдирилган. Суворанинг Уфари эса куй тузилиши, ҳаракати ва куй жумлалари жиҳатидан Уфар доира усулидаги кўринишидир. Юқорида таъкидлангандек Сувора сўзи отлиқ, чавандоз маъноларини билдиради. Агар бу куйларни тинглаб кўрилса, отнинг юриши билан от устидаги чавандознинг ҳаракати кўз ўнгимизда гавдаланади. Бунда Суворанинг бош йўли от юришидаги табиий ҳаракатни ифодалайди. Суворанинг уфари эса гўё унинг жадаллаб чопиб бораётганлигини акс этдиради.

Бу сувора куйи сурнай йўли сифатида ҳам машҳур бўлган. Шуни айтиш керакки, суворанинг ашула мисоли ҳам яратилган бўлиб, у чолғу оҳангларидан фарқ этмайди.

Мақомларнинг чолғу йўлларидан Чўли Ироқ айниқса дилрабо янграйди. Чўли Ироқ номаълум бастакор тамонидан яратилган. Бу куй Шашмақом жуиласидан Ироқ мақомининг Сарахбор деийлган шўъбаси оҳангларига асосланган. Ҳатто унинг катта авжидаги Мухайяри Чоргоҳ намуди ҳам сақланиб қолган. Чўли Ироқ Сарахбори Ироқдан анчагина фарқ этади. Бастакор Чўли Ироқ таркибига чолғу қисмлар учун хос бўлган қайтарма жумлалар бўлмиш бозгўйлар киритган, куйнинг ривожлантиришда пешрав оҳангларидан фойдаланган.

Чўли Ироқ таркибидаги бўлакларини тахминан қуйидагича тасаввур этиш мумкин: унинг иккита бош куй жумласи, куйнинг Даромад /кириш/ қисми, учинчи хонаси - куйнинг такрорланадиган қисми бўлмиш бозгўй, тўртинчи, бешинчи хоналар бозгўйлари билан ўрта пардаларда ижро этиладиган куй қисми, тўрт жуиладан иборат бешинчи хати катта авж вазифасини ўтайдиган Мухайяри Чоргоҳ намуди ва туширим қисми вазифасини бажарувчи охирги бозгўйдан иборат. Ўтмишда Чўли Ироқ айрим якка созларда ижро этиларди. Энди Чўли Ироқ куйи ҳамма чолғу асбобларда ва дасталарда бирдек муваффақият билан ижро этилиши мумкин.

Мазкур номларини санаб ўтилган куйлар орасида Наврўзи Ажам, Ажам ва унинг тароналари, Мушкилоти Сегоҳ ва унинг Уфари, Маъдалибек, Беги Султон каби чолғу йўллари Сегоҳ мақоми ладида ижро этилиб, турли - туман куй мавзуларига эга. Уларнинг авж қисмида Сегоҳ намуди авжи кенг фойдаланилган.

Мушкулоти Сегоҳ ва унинг Уфарини олиб қарайлик. Бу куй йўлининг асосий мавзуи Сегоҳ оҳангларини патнисаки тури бўлиб, жуда ҳам таъсирчан ва мунгли янграйди. Куй тингловчиларда жиддий лирик кайфиятлар уйғотади. Сегоҳнинг Уфарга ўтилганда эса, кишида кўтаринки руҳ ҳосил бўлиб, оғир вазиятни енгиллаштиради, киши ҳиссига катта завқ - шавқ бахш этади. Сегоҳнинг бу вариантлари авжида Сегоҳнинг намуди фойдаланилган. Ўзбек халқ мусиқасида Мушкилоти Сегоҳ номи билан машҳур бошқа чолғу асрлар ҳам мавжуд.

Шуни айтиш керакки, баъзи мақом ашула йўллари чолғу асар сифатида ҳам машҳур бўлиб келган. Масалан, Сегоҳ мақомидаги Мўғулчаи Сегоҳ шахобчаси бўлмиш Нимчўпонии ашуласининг чолғу варианти "Сарпарда" номи билан машҳур бўлган. Сарпарда куйи ашула варианти каби даромад қисми билан бошланади. Унинг навбатдаги икки хати ўрта пардаларда чалинадиган Миёнхатни ташкил этади. Кейинги хатлар Сегоҳ намуди ва Ушшоқ намуди авжлари ва тушириш қисмларидан таркиб топган. Сарпарданинг ашула мисолида Ушшоқ намуди ўрнига Турк авжи фойдаланилган.

Сарпарда мураккаб Чапандоз доира усулида ижро этилсада, енгил ва оҳанрабо янграйди, теран лирик кайфиятлар қўзғатади.

Сегоҳ мақоми чолғу йўллари кўринишларидан бири - Наврўзи Ажам, Ажам ва унинг тароналаридир. "Наврўз" ҳаммамизга маълум қадимий янги йил байрами номи /"Янги кун"/. "Ажам" араблардан бошқа халқлар ифодаси бўлиб, "Аҳанликлар" "Наврўзи" маъносидадир. Наврўзи Ажамни тинглаб кўрилса, дарҳақиқат баҳор айёмидаги табиат гўзалликлари кўм-кўк майсазорлар, гуллаётган мевалар, гулзорлар, қушларни сайраши, кишини кўз ўнгида намоён бўлади. Наврўзи Ажамни куй тузилиши унча мураккаб бўлмасада, унинг таркибида бошланиш қисми, ўрта пардаларда ижро этиладиган куй жумлалари, авжида эса Сегоҳ намуди ва охирида тушириш қисмлар мавжуд. Наврўзи Ажамни йўналишида куй ўзига хос кўркин ҳаракат қилади. Бу эса тингловчига ажойиб ҳис-туйғулар бағишлайди ва ҳаёлот денгизига чўмдиради.

Мақом чолғу йўлларидан яна бири - Бузрукдир, Бу куй Сарахбори Бузрук асосида яратилган бўлиб, ўзига хос таъсирчанлиги, улуғворлиги, жозибадорлиги билан ажралиб туради. Бузрук куйининг таркибида Сарахбори Бузрукнинг ҳамма оҳангларини учратиш мумкин.

Унинг авжида ҳатто Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудларининг кўринишлари мавжуд. Бузрукнинг бу намунасига чолғу йўли сифатида бир неча бор такрорланадиган бозгўй қисми ҳам киритилган. Бу куйнинг такомиллаштирилишида машҳур хонанда ва бастакор Ҳожи Абдулазиз ва Юнус Ражабийнинг хизматларини айтиб ўтиш лозим.

Шуниси эътиборга сазоворки, Бузрук мақоми оҳанглари шижоатбахш, лирик кайфиятлар уйғотадиган улуғвор мусиқа асарларидир. Лекин, халқ чолғу дастаси ижросида жуда ҳам мунгли ва дардли куй сифатида янграйди.

Мақомлар асосида юзага келган бошқа чолғу йўллар ҳам оҳангларга бой, ранг-баранг куйлардир. Уларнинг куй шакли худди мақом шўъбаларида бўлгани каби намуд авжлари воситаси билан ривожлантирилади. Шундай қилиб бастакорлар мақом йўлларига янгиданянги куй пардалари, авжлар киритиб, уларни таъсирчанлигини оширишга ҳамда шаклан ва мазмунан бойитишга муваффақ бўлганлар. Баъзан мақомларнинг мазкур мисоллари куй қиёфаси руҳий таъсири асл мақом йўлларига нисбатан бутунлай бошқача тус олади. Бу жараёнда Ўрта Осиё воҳаларида ижро услубининг турлича бўлганлиги ҳам сезиларли таъсир кўрсатган эди. Шунга қарамай, бастакорлар мақомларнинг янги йўлларини яратар эканлар, куйларни равонлиги таъсирчанлигини оширишга ҳаракат этиб уларнинг ижросини енгиллаштирганлар. Мазкур куйлар ранг-баранг лирик кайфиятлар уйғотади, уларда ҳижрон, фироқ, алам, нолиш, ҳасрат билан бирга умидворлик, ҳаётбахш садолар баралла янграйди. Бу ўринда Сайқал куйи ўзининг жозибадорлиги, оҳанграболиги ва бадиий - эстетик таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Сайқал уч чорак такт ўлчовидаги Уфар доира усули жўрлигида ижро этилади. Унинг куй мавзуи Сегоҳ мақомига мансубдир. У кўпроқ машҳур "Гиря" ашуласига ҳамоҳангдир. Сайқалнинг авжида Мухайяри Чоргоҳга ўхшаш намуд киритилган.

Шундай қилиб, мақомларнинг чолғу йўллари туркумли ва якка-якка ижро этиладиган куйлардан иборат. Туркумли куйларнинг биринчи қисми кўпинча икки чорак такт ўлчовидаги Сарахбор доира усулида ижро этилади. Уларнинг шохобчалари эса, асосий бош куйга нисбатан кичикроқ шаклда бўлиб, Чапандоз, уч чорак такт ўлчовидаги тарона, Соқийнома ва Уфар доира усулларида ижро этилади.

Мақом намуналари туркумида доира усулларининг ҳар хил бўлиши шохобчаларнинг куй тузилиши ҳам анча таъсир этади, ранг-баранглигини таъминлайди. Куйларнинг таъсир этиш хусусиятлари ҳам бутунлай ўзгариб кетади, уланувчи тарзидаги куйлар бир-биридан тубдан фарқ этади.

Туркумли чолғу йўллари одатда Уфар қисмлари билан якунланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мақом йўлларининг юзага келиши ўтмишдаги бастакорлик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ, унинг маҳсулидир. Бу мақом чолғу намуналари мақом йўлларининг халқ орасида нақадар кенг ёйилганлигидан далолат беради ҳамда мақом йўлларини тарғиб қилишда муҳим восита бўлиб хизмат қилиб келган эди.

Мақом йўлларини ашула вариантлари якка ва туркум тарзида ижро этиладиган ашулалар бўлиб, уларнинг жами жуда катта сонни ташкил этади.

Жумладан, Бузрук мақоми шўъбалари билан ҳамоҳанг Абдурахмонбеги I - II ва унинг Уфари, Кўча боғи I -II, Алғор, Яланг даврон, Сувора, Бебоқча, Рост мақоми шўъбалари асосида яратилган Ушоқнинг беш хил йўли, Шахнози Гулёрнинг беш қисмидан иборат туркуми, Кўшчинор, Гулузорим, Тонг отгунча каби ашула йўллари ва бошқа мақомлар шўъбаларига ҳамоҳанг бўлган беш қисмли Баёт туркуми, Бухоро Тўлқини, "Бандалар қилдинг", бешта алуладан иборат Чоргоҳ туркуми, Мунохаат Савти Мунохаат ва унинг Уфари, етти қисмли Дугоҳи Ҳусайний туркуми, Бозургоний, Сегоҳ, Сайқал, Эшвой, Адоий, Феруз, Норим - Норим, Алғор ва бошқа юзлаб ашула йўллари мақомларнинг лад асосларигина эмас,балки ўзининг куй тузилиши, шакли ва куй ҳаракати билан ҳам мақом йўлларидан фарқ этмайди.

Мазкур мақом йўлларининг баъзи намуналари билан танишиб чиқамиз. Уларнинг айримлари якка ашулалардир. Мақом йўллари намуналаридан бўлмиш Ушоқ Ўзбекистон ва Тожикистон бастакорлари тамонидан турлича услубда яратилган эди. Улар Ушоқи Тошкент, Ушоқи Самарқанд ва Ушоқи Кўқанд деб номланади. Улардан Ушоқи Самарқанд машҳур ҳофиз ва бастакор Ҳожи Абдулазиз тамонидан яратилган бўлиб, "Ушоқи Ҳожи" деб ҳам аталади. Баъзи хонандалар Даромади Ушоқ деб ҳам атаяди. Бунга сабаб, Самарқанд Ушорига Уззол шўъбаси оҳанглари даромад қисми қилиб олинган. Ушоқ оҳанглари эса анаву даромад қисмига уланиб кетган. Самарқанд Ушорининг авжига Уззол ва Ушоқ намудлари киритилиб, ривожлантирилган.

Ушоқнинг яна бир намунаси машҳур Кўқандлик бастакор Содирхон тамонидан басталанган. Ушоқи Содирхон Тошкент Ушорига ҳамоҳанг бўлиб, ижро услубида анчагина фарқ бор. Шуниси диққатга сазоворки Ушоқнинг ҳамма мисоллари Шашмақомдаги Ушоқ шўъбалари оҳангларига асосланган бўлсада, уларнинг ҳар бири ўзига хос куй матнига эга, таъсирчанлиги ҳам ҳар хилдир.

Булар орасида Ушшоқи Қўқанд куй садоланиши жиҳатидан Ушшоқ йўлларидан сезиларли даражада фарқ қилади, ўзбек ва тожик хонандалари тамонидан турлича ижро этилади. Баъзи хонандалар уларнинг авжида Ушшоқ намуди билан Зебо пари авжини ишлатса, Бухорода Ушшоқ, Уззол ва Мухайяри Чоргоҳ намудларини ҳам киритиб ижро этилган.

Тошкент ва Фарғона водийсида машҳур бўлган туркумли йўллардан энг йириклари "Баёт" I,II,III,IУ,У, беш қисмли Чоргоҳ йўллари, Дугоҳ Ҳусайнийнинг олти қисмли туркуми, Шахнози Гулёрнинг беш қисмли туркуми шулар жумласидандир. Бу туркумли мақом вариантлари орасида Баёт, Чоргоҳ ва Дугоҳ Ҳусайний куй тузилиши қоидалари жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Уларнинг бош ашула йўли 2/4 такт ўлчовидаги Сарахбор доира усулида, иккинчи қисми 3/4 такт ўлчовидаги тароналар доира усулида, бошқа қисмлари эса беш чоракли савтлар доира усулида, мураккаб чапандоз ва енгил уфар доира усулларида ижро этилади.

Масалан, Баёт ашула йўлларини олиб кўрамиз. Унинг асосий йўли Баёт I - Наво мақомининг Баёт шўъбалари асосида яратилган. Баёт I - да Шашмақомдаги шакли муҳим ўзгаришларга учрайди. Унинг куй ҳаракати қиёсий равишда кузатилса, наво мақомидаги чегарадан бутунлай чиқиб кетган ҳоллари яққол сезилади, ашуланинг руҳий таъсири, куй жумлаларининг умумий қиёфаси маълум даражада сақланиб қолади. Айниқса, Баёт I - да Навонинг Баёт шўъбаларида учрайдиган авжлар - Баёт ва Наво намудларининг учраши бу фикримизнинг яна бир далилидир.

Баёт II Наво мақомидаги Насри Баётнинг II - III тароналарининг худди ўзидир. Улар бир оз фарқ қилсада, куй тузилиши ва ҳаракати мазкур иккала шаклда ҳам бир хилдир. Баёт III,IУ,У куй тузилиши жиҳатидан олдинги қисмлардан фарқ этади. Улар Баёт шўъбаларининг бошланиш ашула жумлаларини беш парда юқорига, яъни квинтага кўтариб, маълум даражада ўзгартириб яратилган шаклидир.

Баёт III савтлар доира усулида, унинг тўртинчиси қашқарча, бешинчиси талқин доира усулида ижро этилади.

Баёт III - IУ - У шохобчалари кичикроқ шаклда бўлиб, уларда намудли авжлар учрамайди. Уларнинг ўзи Баёт намудининг ҳам маълум вариантларидир.

Тошкент ва Фарғона водийсида машҳур бўлган мақом йўлларидан Чоргоҳ, Дугоҳ мақомидаги Сарахбори Дугоҳ, Талқини Чоргоҳ, Насри Чоргоҳ, Савти Чоргоҳ - деб номланадиган шўъбалар асосида яратилган.

Чоргоҳ I - ўзининг улуғворлиги ва таъсирчанлиги билан Сарахбори Дугоҳдан фарқ этмайди, фақат унинг куй жумлалари бироз қисқартирилиб ўзгартирилган. Чоргоҳ I да Сарахбори Дугоҳнинг доира усули, ашула қисмлари, унга ўқиладиган шеър ўлчови ҳам асосан сақланиб қолган.

Сарахбори Дугоҳ таркибида Даромад, Миёнхат, Мухайяри Чоргоҳ намуди ва туширим қисмлари мавжуд.

Чоргоҳ II - уч чорак такт ўлчовидаги тароналар доира усулида ижро этилиб, Шашмақомдаги Савти Чоргоҳ шохобчаларининг маълум кўринишидир. Унинг учинчи ашула йўли яхлит ҳолда Савти Чоргоҳ оҳангларидан иборат. Буни айтиш керакки, илгариги Чоргоҳ III - савт усулининг беқарор шаклида ижро этилиб келинган. Чоргоҳ III Баёт III - Дугоҳ III да ҳам худди шундай эди. Ўзбекистон радиоси мақом ансамбли кейинчалик уларни Савт усулига тушириб ижро этабошлади. Лекин, бу ашула йўлларида намуд анжлари туширио қолдирилган.

Чоргоҳнинг ҳам қолган IУ-У-УI шохобчалари бир - бирининг турли доира усулидаги кўринишларидир.

Тошкент, Фарғона машҳур мақом йўлларидан бири Дугоҳи Ҳусайниидир. Бу ашулалар туркуми Шашмақомдаги Ҳусайнии Дугоҳ асосида вазага келган бўлиб, унинг кейинги шохобчаларида эса, Дугоҳ мақомининг бошқа шўъбаларидан фойдаланилган. Дугоҳ Ҳусайний I да доира усули соддалаштириб, икки чорак ўлчовидаги Сарахбор доира усулига туширилган. Дугоҳ Ҳусайний шохобчалари Баёт ва Чоргоҳ йўллари каби бир-бирларидан рақамлар билан ажратилади, ва Дугоҳи Ҳусайнии I,II,III,IУ,У,УI,УII - деб ёритилади.

Унинг шохобчаларида Дугоҳ мақоми шўъбалари қатори уларнинг тароналари ҳам фойдаланилган, Дугоҳ Ҳусайний шохобчаларининг тузилиши рекалари нуқтаи назаридан Баёт ва Чоргоҳ йўлларига ўхшайди.

Дугоҳ Ҳусайниийнинг I - қисми - Сарахбор иккинчи қисми Савт, кейингилари қанқарча, доира усулида ижро этилади. Дугоҳ Ҳусайн Уфар қисми билан якунланади ва кичик супориш билан тугалланади.

Дугоҳ Ҳусайниийнинг ҳамма шохобчалари ҳам халқ орасида кенг тарқалган.

Тошкент ва Фарғона водийсида Шахноз - Гулёр ашулалари туркуми ҳам машҳурдир. Шахнози Гулёр Рост мақоми таркибидаги ашула йўллари асосида яратилган. Унинг асоси биринчи қисми Гулёр, иккинчиси Шаҳноз, учинчиси Чапандози Гулёр, тўртинчиси Ушоқ,

бешинчиси Қашқарчаи Ушшоқ номлари билан машҳурдир.

Унинг биринчиси Гулёр - Сарахбор доира усулида, Шаҳноз мураккаб такт ўлчовидаги тароналар усулида, учинчиси - Чапандоз, тўртинчиси - Сарахбор доира усулида, бешинчиси Қашқарча доира усулида ижро этилади. Шаҳноз - Гулёр ўз тузилиши жиҳатидан Баёт Чоргоҳ ва Дугоҳи Ҳусайний туркумларидан тубдан фарқ этади. Лекин, Шаҳноз Гулёрнинг шохобчалари ўз тузилиши жиҳатидан анча мураккаб оргинал ашула йўлларидир. Улар жозибали, ёқимли ҳам таъсирли оҳангларга бой. "Гулёри Шаҳноз" туркумида Ушшоқ ашула йўллари нуқтаи назаридан қараганда чалкашликлар кўзга ташланади. Дастлаб таркибий қисмларнинг лад асоси турлича, яъни Гулёр билан Шаҳнозда "До" пардасидан бошланган миксолидий лади, Чапандози Гулёрда ионий лади, Ушшоқ шахобчасида "соль" миксолидий лади асос бўлиб хизмат этади. Ушшоқнинг авжида товушқатор "До" лидий дейилган лад билан алмашинади.

Қашқарчаи Ушшоқ қисми ионий ладига мос бўлсада, куй мавзуи Ушшоқдан кўра "Дугоҳ" мақоми йўлларига ҳамоҳангдир. Шундай қилиб, "Гулёри Шаҳноз", Рост мақоми иккинчи гуруҳ шўъбалари тарзида эмас, ритм ва куй мавзуи турлича бўлган ашулалар туркумидан иборат.

Шуни таъкидлаш керакки, Рост мақомининг Ушшоқ шўъбалари асосида Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли шаҳарларида унинг бошқа намуналари юзага келган эди. Булар Ушшоқи Самарқанд ёки Ушшоқи Ҳожи/Абулазиз/ Ушшоқи Ҳўқанд, Ушшоқи Содирхон деб номланиб уларнинг ҳаммаси Ростнинг Ушшоқ шўъбалари каби тузилган ва мураккаб куй қиёфасига эга. Фарғона водийсида унинг патнисаки йўллари ҳам яратилган. Ушшоқнинг бу мисоллари Рост мақоми йўллари халқ орасида нақадар кенг тарқалганлигини кўрсатади.

Рост мақомининг Наврўзи Сабо ва Савти Сабо шўъбалари устида гапирилганда, Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов басталаган "Бебоқча" ашуласини эслатиб ўтиш зарур. "Бебоқча" сўзи тожикча "бебок" яъни жасур, илдам маъноларида, жонлироқ суръатда ижро этиладиган ашула йўли ифодаси. Бу ашула йўлининг куй оҳангги Савти Сабо йўлларига ўхшайди. Лекин Тожикистон нашрида негадир "Бузрук" мақомига киритилган эди. Бебоқчанинг авж қисмида Ушшоқ намуди фойдаланилган, Ҳожи Абдулазиз унга Турк авжи басталаганлигини баъзи устозлар тан оладилар.

Шундай қилиб мақом намуналари жуда катта маҳорат билан яратилган ашула йўлларидир. Уларнинг халқ орасида машҳур бўлганлиги,кенг ёйилганлиги тасодифий ҳол эмас албатта.

Ўрта Осиёнинг турли воҳаларида ўзига хос ижрочилик услуби бўлган. Шунга мувофиқ турли шаҳарларда кенг тарқалган мақом йўллари у ерда ижро услуби ва тингловчилар таъбига мослаштирилиб баъзи ўзгаришлар билан ижро этилиб келинди. Шу сабабли мақом йўлларининг янгидан-янги намуналари юзага келди. Бастакорлик санъатида маълум куй ва ашула йўлларининг турли доира усулларига мослаштирилиб яратиш анъанаси мақомларнинг якка айтиладиган ва туркумли турларининг юзага келишида асосий омиллардан бири бўлиб келди. Мақомларнинг мазкур мақом йўлларини кенг халқ оммасига тарғиб қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

МУНДАРИЖА.

СЎЗ БОШИ 3
I. КИРИШ 6
2. ШАШМАҚОМ 8
3. МУШКИЛОТ ЙЎЛИМИ I0
4. НАСР ЙЎЛИМИ I2
5. НАМУДЛАР I4
6. БУЗРУК МАҚОМИ 24
7. РОСТ 33
8. НАВО 4I
9. ДУГОҲ 5I
I0. СЕГОҲ 60
II. ИРОҚ 69
I2. ХОРАЗМ МАҚОМЛАРИ 74
I3. ТОШКЕНТ - ФАРҒОНА МАҚОМ ЙЎЛЛАРИ 80

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ МЕТОДИЧЕСКИЙ КАБИНЕТ.

ИСАК РАЖАБОВ

"ОСНОВЫ МАКОМОВ"

Р — Подписано в печать 12.02.92

Формат: 60x84/16 Объём: 6,75 п.л

Тираж: 500 Заказ: 281

Типография № 4 ТИПО Нёш-Сиёв

Ташкент—700200 пр. Радиальный, 10.

ТАШКЕНТ 1992 г.